כל אדם

עיתון המדרשה לדמוקרטיה ולשלום על-שם אמיל גרינצווייג גיליון מס׳ 18

KOL ADAM | פברואר 1996 | כל آدم

רצח רבין

לא תרצח

מסקנות חינוכיות

אש הממשלה יצחק רבין ז״ל נרצח לפני חודשים ספורים. אזרחי מדינת ישראל נדרשו לחשבון נפש, אשר ספק אם אכן נעשה. ואם אזרחים חייבים בחשבון נפש על אחת כמה וכמה - אנשי חינוך. על כולנו מוטלת החובה לבחון, מה אפשר ללמוד מן האירוע, ומה צריך לשנות כדי שאירועים מסוג זה לא יישנו עוד.

במדרשת אדם זוכרים דיון דומה במובנים רבים, שהתקיים אחרי רצח אמיל גרינצוויג ז״ל, שנרצח בעת הפגנה נגד המלחמה בלבנון בידי יונה אברושמי בגלל חילוקי דעות. במה שקשור בחינוך המסקנות היו אז לגבינו חד-משמעיות - יש להשקיע מאמצים מרובים בחינוך לדמוקרטיה ולייחד למטרה הזאת משאבים כלכליים ורוחניים. קשה לומר שאחרי רצח אמיל גרינצוויג חל שינוי של ממש בתחום החינוך לדמוקרטיה, ועד כמה שהדבר מצער, גם היום, לאחר רצח ראש הממשלה, קשה לומר שהרהורים בדבר שינוי משמעותי אמנם נשקלים.

מה, אם כן, אנו יכולים ללמוד מן הרצח ומהתנהגות החברה הישראלית בעקבותיו במה שקשור להווייתנו הדמוקרטית ולחינוך לדמוקרטיה? מה אנו יכולים ללמוד מפועלו של יצחק רבין בשנים האחרונות? מה אנו יכולים ללמוד על האחריות החברתית שלנו לרצח? ומה אפשר ללמוד מכך, שהרקע החינוכי של הרוצח היה בית המדרש היהודי והמערכת האקדמית בישראל?

נראה כי החשובה מבין השאלות הללו היא שאלת האחריות החברתית להתרחשות האירוע, ונדמה כי חלקנו שלנו - בני החברה הישראלית - ברצח הוא בעצם הדבר, שלא השכלנו להבין את העיקרון הדמוקרטי החשוב, שיש לדון בני-אדם על-פי מעשיהם ולא על פי השתייכותם לעם מסוים, לעדה מסוימת או לציבור מסוים. אילו השכלנו להבין, כי יש לדון איומים של יהודי ברצח, כפי שדנים את איומיו של כל אדם אחר, תהא השתייכותו הלאומית אשר תהא, אולי היינו נוקטים באותם אמצעי זהירות, שבהם אנו נוהגים כלפי כל אויב. בדיעבד מתברר שנמצאנו קרבן לתפיסתנו הלא-שוויונית.

עד כמה שהדבר מתמיה, אותו העיקרון שהביא אותנו אך לא מכבר להפקיר את חייו של ראש הממשלה, הוא זה שמכשיל היום, לאחר הרצח, את אלה מאיתנו, המטילים את האחריות למעשה על הקהל הדתי והלאומי כולו. שוב נמצא פועל העיקרון המוטעה של שיפוט אדם על-פי השתייכותו הקבוצתית.

עלינו לחזור ולזכור, כי הרעיון הדמוקרטי של שוויון בפני החוק אמור להגן עלינו הן מפני מי שמשתייך לחברה שלנו והן מפני מי שאינו משתייך אליה. כל ניסיון לפגוע ברעיון השוויון פירושו הפקרה של ביטחוננו האישי והחברתי.

אשר לקשר בין הרקע החינוכי של הרוצח ובין מעשיו - הנושא הזה ראוי לדיון מעמיק. דומה כי כל מי שמצוי בתרבות היהודית אינו יכול אלא להתפלא על ההכשר שנתן הרוצח לעצמו. ועם זאת עדיין לא נמצא המענה הראוי לשאלה, מה הביא את עמיר לחפש אחר ההכשר למעשהו במקורות היהדות, וכיצד אפשר למנוע את האפשרות למהלך מסוג זה באמצעים חינוכיים.

ואשר למורשת פועלו של רבין בשנים האחרונות, נראה כי רבין הורה לנו פרק חשוב מאוד לפני מותו. הוא לימד אותנו שאדם יכול להעמיד אופוזיציה אמיצה לעצמו ושאפשר לשנות דעה ומדיניות. היכולת להכיר בטעות, לשנות ולהשתנות היא אבן יסוד בתרבות הדמוקרטית. ההכרה שאנו מכירים ביכולתנו לטעות הביאה אותנו לקיים מנגנון חברתי שלם, מנגנון שנהוג בו חופש של ביטוי, שאנשי השלטון מתחלפים בו מעת לעת, ושהחלטות וכיווני החשיבה בו גם הם פתוחים לשינוי.

ואולם כדי להנהיג שינויים בעמדות ובמדיניות אין די במבנה חברתי, שבא לעודד הכרה בטעויות, צריך גם אומץ לב אישי רב ונכונות לשלם מחירים. רבין לימדנו הלכה למעשה על דבר אומץ הלב הזה, שחשיבותו אינה נופלת מזו של הגבורה בשדה הקרב.

אנו חשבנו כי בדמוקרטיה מחירו של ביטוי עמדה חדשה איננו מחיר בנפש, המציאות טפחה על פנינו. תפקידנו, כאנשי חינוך - לחזק את היסודות הדמוקרטיים של החברה שבה אנו חיים, תפקידנו כבני החברה - לתבוע מן המערכת הפוליטית את המשאבים לחיזוק הזה. כדי לעמוד במשימות הללו אנו נדרשים לאומץ לב אזרחי ולנכונות לעבודה קשה. ״לא עלינו

(המשך מאמר מערכת)

המלאכה לגמור אך אין אנו רשאים להיבטל ממנה".

♦♦♦

המאמרים בגיליון הזה עוסקים בעיקר בשאלות החינוכיות, שהעלה רצח ראש הממשלה. אנשי חינוך - יהודים וערבים, דתיים וחילוניים - דנים כאן במסקנות החינוכיות המתבקשות מן הרצח, הן בהקשר הפוליטי הרחב והן בהקשר החינוכי המעשי בבית-הספר.

משה נגבי, הפרשן לענייני משפט, חוזר ומלמד אותנו מה בין חופש ביטוי להסתה; אריה ברנע, מנהל בית-הספר התיכון על-שם דנמרק, מפגיש אותנו פעם נוספת עם ההנמקות בדבר חשיבותו של החינוך ההומניסטי; דורון שוחט, שכיהן עד לאחרונה כראש היחידה לדמוקרטיה ולדו-קיום במשרד החינוך, מציע להכניס את החינוך לדמוקרטיה אל תכנית הלימודים ולראות בו דרך מתמשכת ולא פרויקט קצר מועד; ומהרב יהודה עמיטל ומן המחנכת חנה קץ אנו לומדים על העיוות שעיוות הרוצח את המקורות היהודים ועל היכולת להפיק מן המקורות בסיס להתנהגות אתית.

ועוד בגיליון - אבי ברמן, פסיכולוג קליני, משתף אותנו במפגשים שמקיימת עמותת "בסוד שיח" בין הימין לשמאל ודן בקונפליקט שבין שתי הקבוצות; חאלד אבו עסבה, מחנך בבתי-ספר ערבים, קורא לנו לבחון מחדש את הבסיס הלאומי של מדינת ישראל ואת הקשר בינו ובין הדמוקרטיה הישראלית; ומארי-לואיז סטורם ממרכז ההדרכה לדמוקרטיה IDASA בדרום אפריקה מספרת לנו על רצח המנהיג השחור כריס האני ופוקחת את עינינו להתבונן בהתנסויות של אנשי חינוך בארצות אחרות במצבים דומים.

אנו מקווים שהדברים המובאים בגיליון יתרמו להעמקת החינוך לדמוקרטיה ולמניעת הישנותם של מעשי אלימות ורצח.

בברכה
מערכת "כל אדם"

בזיכרון ימי האבל על ראש הממשלה, יצחק רבין, ייחרטו בלא ספק, בין שאר האירועים וההתרחשויות, גם כתובות הגרפיטי והציורים שאלפי בני אדם, רבים מהם ילדים ובני נוער, כתבו וציירו על קירות כיכר מלכי ישראל, היא כיכר רבין ז"ל.

לפני כ-13 שנה הוקמה קרן חינוכית, שפנתה אל כ-50 מבחירי אמני ישראל להגיב בציור על רצח אחר שהתבצע ממניעים אידיאולוגיים - רצח אמיל גרינצוויג במהלכה של הפגנת "שלום עכשיו" בירושלים. האמנים הדפיסו סדרת הדפסים, שהפדיון ממכירתם נועד למימון פעילויות חינוכיות בנושא ערכי הדמוקרטיה וחופש הביטוי. בגיליון זה בחרנו להציג כמה מן ההדפסים הללו, שלדאבוננו, רלוונטיים היום, כמו אז.

את ההדפסים אפשר לרכוש במשרדי מדרשת אדם בירושלים. טלפון: 02-752933-4-5.

כשהחיים והמוות בידי הלשון

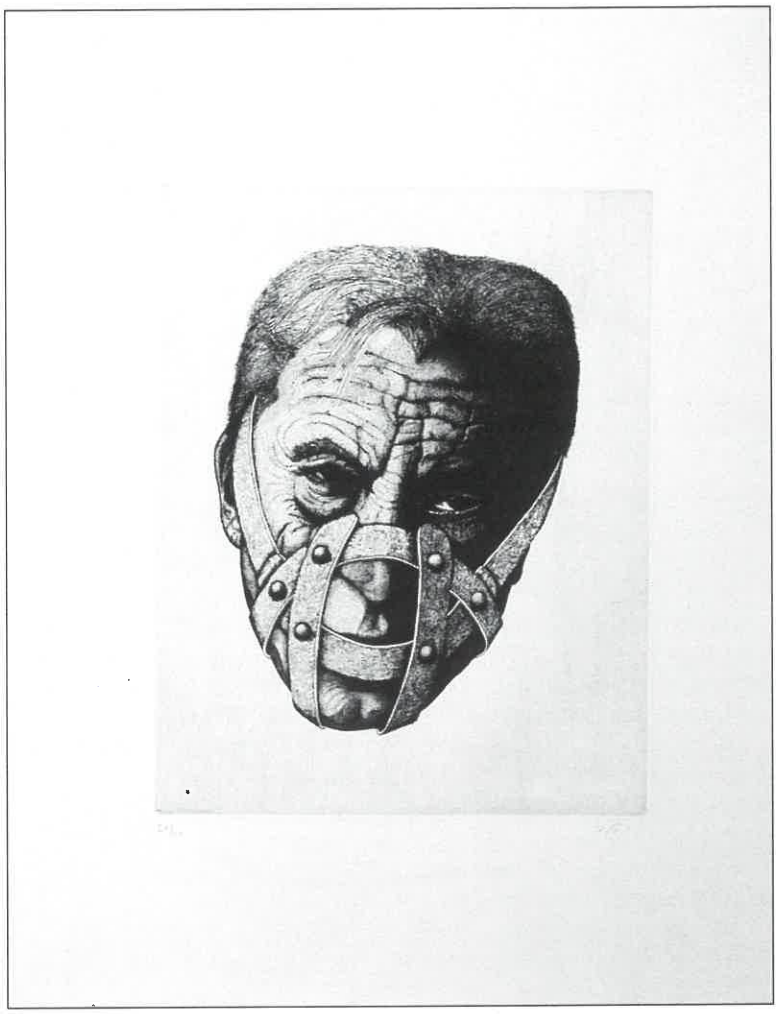
מ ש ה נ ג ב י

"הסתה", "המרדה" ו"גבולות חופש הביטוי" הם מושגים, שמרבים להשתמש בהם לאחרונה - לא תמיד בהקשר הנכון ולא פעם שלא על בסיס משפטי מוצק. משה נגבי, הפרשן המשפטי של עיתון "מעריב" ושל רשות השידור ומרצה מבוקש במערכת החינוך, עומד במאמר פרי עטו על התנאים והנסיבות שבהם החליטה מערכת המשפט בישראל להגביל את חופש הביטוי לטובת מימושן של זכויות אזרח אחרות, ועל ההבחנה בין חופש דיבור שמשרת את הדמוקרטיה ובין כזה שמשמש כלי משחית בידי אויביה. בשיחה שקיימנו עם נגבי ביקשנו לברר, בין שאר דברים, מהי השקפתו בסוגיית ההגבלה של חופש הביטוי בין כותלי בית-הספר.

אחת התופעות המדאיגות, שהבליט רצח ראש הממשלה ב-4 בנובמבר, היא חוסר ההבנה המוחלט באשר לחיוניותם של חופש הדיבור מצד אחד ושל ההקפדה על גבולותיו של חופש הזה מצד שני. הנורא בדבר הוא שחוסר ההבנה איננו נחלתו של הציבור הרחב בלבד אלא גם של הממונים על תיחום החופש, כולל מערכת אכיפת החוק על כל דרגיה. למרבה האימה חוסר ההבנה הזה נותן את אותותיו הממאירים והמסוכנים גם לאחר הרצח.

לישראל אין חוקה כתובה, ואפילו לא חוק, המבטיחים את חופש הדיבור. הזכות הזאת נתונה לנו ונעשתה ליסוד-מוסד של משפטנו החוקתי אך ורק הודות לבית המשפט העליון, וליתר דיוק הודות לאחד מאבותיו המייסדים, השופט, ד"ר שמעון אגרנט, שנולד והתחנך בארה"ב. בשנת 1953 ייבא והשתיל השופט אגרנט אל תוך המשפט הישראלי את הקונספט האמריקני של "שוק חופשי של דעות" כאמצעי האופטימלי לבחירת דרכה של המדינה. הוא הסביר, כי בחירת המטרות המשותפות העומדות על סדר יומה של המדינה והחלפת דעות עליהן באופן חופשי "כל התהליך הנזכר איננו אלא תהליך של בירור האמת, למען תשכיל המדינה לשים לפניה את המטרה הנבונה ביותר ותדע לבחור את קו הפעולה העשוי להגשים מטרה זו בדרך היעילה ביותר. והנה, לשם בירור אמת זו משמש העיקרון של חופש הדיבור אמצעי ומכשיר, הואיל ורק בדרך של ליבון 'כלי' ההשקפות והחלפה חופשית של 'כלי' הדעות עשויה אותה 'אמת' להתבהר."

מאליו מובן שבשעה של הכרעות הרות גורל, כגון זו שבה שרויה ישראל כיום, חיוניות חופש הדיבור לא רק שאיננה נחלשת, אלא היא אף גוברת. בשעה כזאת הרי חשוב שבעתיים, שהמדינה תשכיל לבחור במטרה הנבונה ביותר ובקו הפעולה היעיל ביותר, שכן מחירה של בחירה שגויה עלול להיות קטלני. בנסיבות הללו חופש הדיבור הוא לא רק אינטרס של האופוזיציה אלא של כולנו. אם אכן מדיניות השלום של השלטון מוטעית וקטסטרופלית, כפי שטוענת האופוזיציה, הרי מוטב לכולנו שתינתן לאופוזיציה מלוא ההזדמנות לנסות לפקוח את עינינו (וגם את עיני השלטון עצמו) למשגים החמורים ולסכנותיהם.

רפי פלד

אך גם בשעה גורלית כזאת חופש הדיבור איננו מוחלט. שום זכות דמוקרטית איננה יכולה להיות מוחלטת, משום שהזכויות סותרות אלה את אלה. הזכות לחופש הדיבור סותרת לעתים קרובות את הזכות לחיים. וכאשר מתקיימת סתירה כזאת, על חופש הדיבור לסגת מפני הזכות לחיים. השופט אגרנט ציטט בהחלטתו ההיסטורית משנת 1953 החלטה היסטורית אחרת - זו של השופט האמריקני אוליוור וונדל הולמס - אשר הסביר, כי "חופש דיבור אין משמעותו, שאדם יכול לזעוק 'שרפה' בתיאטרון מלא מפה לפה", כאשר התוצאה עתידה להיות היסטריה קטלנית. הנשיא (Chief Justice) של בית המשפט העליון שלנו, אהרון ברק, ביטא אותו רעיון עצמו באומרו, כי "הזכות לחיות בחברה קודמת לזכות להביע בה דעה." אגרנט וברק אימצו, לכן, את גישתו של הולמס, שעל-פיה מותר, ואף ראוי, לדכא את חופש הדיבור, כאשר קיימת "סכנה ברורה ומיידית" (Clear & Present Danger) או "ודאות קרובה" (Near Certainty) לפגיעה קשה בביטחון האישי או הקולקטיווי כתוצאה מן הדיבור.

כדי לקבוע אם יש סכנה ברורה ומיידית או ודאות קרובה לפגיעה בביטחון - אין די בבדיקת תוכן ההתבטאות. הרי הזעקה "שרפה" כשלעצמה אין בה שום סכנה, ואין מקום לחשש במקרה שהיא מושמעת באולם תיאטרון ריק, ואפילו באולם מלא, אם הדובר הוא שחקן, וברור שהדבר נעשה במסגרת מחזה. כלומר ההחלטה אם התבטאות פלונית היא לגיטימית או אסורה תלויה לא רק בתוכן ההתבטאות אלא גם בדובר, בקהל שומעיו ובנסיבות שבהן מושמעים הדברים. הבעת שמחה על רצח ראש הממשלה, ואפילו הגדרתו כ"בוגד" - מתועבת ככל שתהיה - איננה מצדיקה הליכים משפטיים, כשמדובר בספר פלוני, שמביע את הדברים בפני לקוח פלמוני. מעצר של ספר כזה לחקירה, או פיטורין של עובד במוסד ציבורי או פרטי בגלל התבטאות דומה (שלהם היינו עדים לאחרונה) - לא רק שאינם דמוקרטיים, הם גם מזיקים, כי יש בהם כדי להסיח את הדעת (של הרשויות ושל הציבור כאחד) מן הצורך להתמודד עם ההתבטאויות המסוכנות באמת.

כאשר, לעומת זאת, רב בישראל משמיע דברי הסתה נגד ראש הממשלה או נגד אנשים אחרים, והם מגיעים לאוזני חסידיו, שרואים בו נציגו של אלוהים עלי אדמות או מפרשו המוסמך, ישנה לא רק "ודאות קרובה" אלא "ודאות כמעט מוחלטת", שמישהו מאותם חסידים יראה בדברים, כהגדרת השופט האמריקני הנודע - "a learned hand trigger for action". במקרה הזה חובה לדכא את ההסתה ולהעניש בגינה. עד כה הדבר לא נעשה.

לא רק דיבור המאיים על חיי הפרט או הכלל הוא מסוכן, אלא גם דיבור המסית נגד סמכות הפרלמנט הנבחר ונגד הממשלה הנהנית מאמונו וקורא להפר בכוח את חוקיהם ואת החלטותיהם. שופט בית המשפט העליון אלפרד ויתקון, שהיה סטודנט בברלין בשנות ה-20, כתב באחד מפסקי דינו המפורסמים: "לא פעם קרה במדינות בעלות משטר דמוקרטי תקין, שקמו עליהן תנועות טוטליטריות ופשיסטיות למיניהן והשתמשו בכל אותן הזכויות של חופש הדיבור, שהמדינה מעניקה להן, כדי לנהל את פעילותן ההרסנית בחסותן. מי שראה זאת בימי הרפובליקה של ויימאר - לא ישכח את הלקח." נשיא בית המשפט העליון, אהרון ברק, טרם נולד כאשר קרסה הרפובליקה של ויימאר, אך כילד יהודי בשואה הוא חש על בשרו את תוצאות הקריסה הזאת, וגם הוא לא שכח את הלקח. לפני עשר שנים הוא כתב: "דמוקרטיה נאורה מבקשת להגן על עצמה מפני סרטן המבקש לחסלה. אכן המשטר הדמוקרטי נכון להגן על חופש הביטוי, כל עוד חופש הביטוי מגן על הדמוקרטיה, אך במקום שחופש הביטוי הופך לקרדום לפגיעה בדמוקרטיה, אין כל צידוק שהדמוקרטיה תניח צוארה לכורת."

דיבור, המוקיע את מדיניות השלום של הממשלה כמסוכנת, הוא דיבור המגן על הדמוקרטיה ואסור להגבילו או להעניש בגינו. דיבור, הכופר בסמכותה של הממשלה לבצע את המדיניות הזאת (למשל, בנימוק הגזעני, שהמדיניות נתמכת בידי ח"כים ערבים-ישראלים) וקורא לסכלה בכוח או במעשים פליליים, הוא כקרדום החופר תחת אושיות הדמוקרטיה. לא דיכויו של דיבור כזה ולא ההענשה בגינו אלא דווקא ההבלגה עליו היא שסיכנה את הדמוקרטיה הישראלית ועודנה מסכנת אותה. וכפי שנוכחנו, מחיר ההבלגה עלול להישקל גם בדם. ואכן כאשר הפתגם העתיק "החיים והמוות ביד הלשון" הופך למציאות מזעזעת, חוסר ההבנה של גבולות חופש הדיבור והיעדר הנחישות לאוכפם הם לא עוד בגדר בעיה מוסרית ונורמטיווית בלבד אלא הם בבחינת בעיה לאומית-קיומית של ממש.

בני נוער מגיבים על הרצח:

שבועות לאחר רצח יצחק רבין שאלנו בני נוער על התחושות והדעות שלהם בעקבות האירוע.

♦♦♦

אולגה, תלמידת י"א בתכנית לעולים "נעלה" בקיבוץ יקום:

הרצח מלמד אותנו, שאנחנו חיים בחברה לא דמוקרטית. כשרבין היה בחיים, לא התייחסו אליו ולא כיבדו אותו, ועכשיו הפכו אותו לאליל. זוהי בושה למדינת ישראל. צריך לסתום את הפה לחלק מהפוליטיקאים, כי הם המסיתים והגורמים לרצח. המנהיגים צריכים להיות יותר אחראיים, אחרת מישהו חלש אופי, כמו יגאל עמיר, יושפע מדבריהם. בבית-הספר צריך לאסור את חופש הביטוי, וצריך לדבר בנימוס, כמו ברוסיה.

הסתה, המרדה וחופש-ביטוי

ריאיון עם משה נגבי

יצד היית מגדיר את המושגים "הסתה" ו"המרדה", שלאחרונה שבים ועולים לדיון?

הסתה היא התבטאות, שיוצרת בנסיבות העניין (תוכן ההתבטאות, הדובר, השומע והאוירה) הסתברות של הובלה למעשים אלימים ולא-חוקיים. אלמלי ההסתברות הזאת ייתכן שהיה מדובר בהתבטאות אומללה ומסוכלדה, שהדמוקרטיה חייבת לסבול אותה, ומערכת החינוך היא המופקדת על עקירתה באמצעים חינוכיים. המרדה, לעומת זאת, באה לידי ביטוי באמירה, שלשלטון אין סמכות לבצע מדיניות מסיבה לא רלוונטית, או בפעולה באמצעים לא-חוקיים למניעת ביצוע מדיניות לגיטימית של ממשלה לגיטימית. את שתי התופעות האלה אין לבלבל עם הבעת התנגדות, ולו גם חריפה, למדיניות השלטון מתוך קריאה להחליפו באמצעים דמוקרטיים, הבעה שהיא תמצית הדמוקרטיה וחופש הביטוי שזו מבטיחה.

בשמו של חופש הביטוי ובאיצטלה של שאלות, הערות, קריאות לסדר היום ואף התפרצויות - מרבים מתנגדים פוליטיים לנסות ו"לפוצץ" אספות וכנסים של יריביהם, ואף למנוע את עצם קיומם. מהו קו הגבול במקרה כזה, הן בתחום הפוליטי-הארצי והן בין כותלי בית-הספר?

כמו שמוצדק להגביל את חופש הביטוי למען החיים, כך מוצדק להגבילו למען חופש הביטוי של הזולת, אם ברחוב ואם בבית-הספר. אם הפגנה - שהיא כשלעצמה כלי ביטוי לגיטימי - נועדה להפריע ולמנוע את התבטאותם החופשית של אחרים, אז אין ספק שיש לדכא אותה כדי להבטיח את חופש הביטוי הזה. כפי שכבר התבטא בית המשפט העליון, "אין לתת פרס לאלימות וזכות וטו לאספסוף." ועל כך הוסיף השופט ברק: "תפקידה של משטרה איננו רק לשמור על הסדר ברחוב, אלא לשמור על הסדר הדמוקרטי, כלומר על זכויות האדם."

מאז הירצחו של יצחק רבין מרבים לדבר על הטלת הגבלות על חופש הביטוי במטרה למנוע תופעות של הסתה ושל המרדה, שעלולות לגרור אחריהן מעשי אלימות. האם אתה מוצא שצריך להגביל את חופש הביטוי בבית-הספר כדי למנוע אלימות?

אין לי ספק, שטיפול השורש בבעיה הזאת אינו יכול להיעשות אלא במישור החינוכי. ואולם כאשר נשקפת סכנה ברורה ומיידית, או כאשר מתקיימת אותה ודאות קרובה לסכנה מעין זו, אין זמן לחכות שיבשילו תוצאות הפעילות החינוכית, ואין ברירה אלא למנוע הרג ואלימות. כך גם בבתי-הספר: כל עוד המחנך מעריך שלפניו דיבורים, שאינם עלולים לגרור למעשי אלימות, עליו להתמקד בפעילות החינוכית, המוקיעה את האלימות כדרך לא לגיטימית להבעת דעות, ליישוב מחלוקות ולהשגת מטרות. הכלל הבסיסי, שחייב להיות ברור לתלמידים בכל הגילים הוא, שיש לנו הסכם על-פיו לכל אחד מאיתנו הזכות לנסות ולשכנע אחרים בדעותיו, ומי שיימצא משכנע יותר אנשים, דעותיו הן שיקבעו הלכה למעשה.

האפיק החינוכי של השכנוע תקף כל עוד אין מידע או ודאות קרובה, שהתלמיד עבר ממילים למעשים פליליים. כשמדובר במעשים פליליים, המחנך לא רק זכאי לפנות למשטרה, הוא חייב לעשות זאת. אחד הלקחים החשובים מרצח ראש הממשלה הוא חובתם של מחנכים להיות ערניים לתופעות של התדרדרות לאלימות וחובת הדיווח במקרים של ודאות קרובה לביצוע מעשים פליליים. כפי שהוויכוח בשאלת הדיווח על שימוש של תלמידים בסמים ומסחרם בהם הוכרע לטובת חובת הדיווח, כך יש להכריע בכל הקשור לחשש של ודאות קרובה לאלימות פוליטית. כשהבית בוער אין משכנעים את דייריו לצאת בדברי כיבושין: מוציאים אותם מרצונם או בעל כורחם.

היכן בדיוק עובר הגבול הדק, שאותו אמורים המחנכים לאתר, בין דיבורים שמסתכמים בדיבורים ובין כאלה שקרוב לוודאי יגררו למעשי אלימות?

הגבול בבית-הספר עובר באותו המקום, שבו הוא עובר בסביבה הפוליטית. אינני סבור, למשל, שצריך להטיל סנקציות על אדם, ויהא זה תלמיד, שמביע שמחה על רצח רבין. אין לסלק אותו מבית-הספר, ובוודאי שאין להביא אותו לחקירה במשטרה. אלא שמורה, שנתקל בהבעת שמחה שכזאת מצד תלמיד, חייב לקיים דיון בכיתה, ובו לנקוט עמדה מנוגדת לעמדת התלמיד, ולא להישאר "ניטרלי", כפי שנוטים רבים מן המורים לעשות. מורה צריך להביא בפני תלמידיו את כל ההשקפות שקיימות בחברה, ולתת אפשרות ביטוי לכל תלמיד, גם אם דעותיו מסוכנות. באשר לעמדות המסוכנות עליו לציין, שאלה עמדות שאינן מקובלות, לא על החוק ולא על החברה, מכיוון שהן נוגדות את ערכיה הבסיסיים. חובתם של מחנכים לדאוג שעמדתם לא תישאר בגדר סיסמה. עליהם ללוות אותה בדיון נוקב ופתוח בכיתה, דיון שבו יבהירו למה הם חושבים את אשר הם חושבים, וישרטטו את הטיעונים שהביאו אותם לעמדתם. על המחנכים להדגיש בפני תלמידיהם שאין מדובר בוויכוח בין עמדות פוליטיות שונות שהן כולן לגיטימיות, אלא במאבק נגד השיטה האנטי-דמוקרטית, העומדת מאחורי נכונותם של יחידים לפעול באלימות ובניגוד לחוק כדי לממש את עמדותיהם הפוליטיות.

כפי שמורה לא היה נשאר ניטרלי, אילו היה אחד מתלמידיו טוען לגבי השואה, שלא היו דברים מעולם, כך אין הוא יכול להיות ניטרלי לנוכח הצהרה בנוסח: "אין לממשלה סמכות, כי היא נשענת על קולות ערביים." גם כאשר דבריו של התלמיד מתבססים על דבריהם של חברי כנסת, המתנגדים לתהליך השלום, כפי שמנהלת אותו הממשלה החוקית של ישראל, אין המורה רשאי לנקוט עמדה ניטרלית לגבי הצהרה גזענית ואנטי-דמוקרטית מסוג זה. מורה, השומע מתלמידו ש"הסכם אוסלו הוא אסון למדינה", יאמר לתלמיד, שהוא זכאי להביע את עמדתו ויציין שההכרעה בנושא תיעשה בידי הרוב. ואולם אם התלמיד יאמר, ש"אין לממשלה, הנשענת על רוב קטן ולא-יהודי, סמכות לחתום על הסכם אוסלו", אזי חובתו של המחנך להסביר למה עמדה כזאת איננה עמדה לגיטימית במסגרת הדמוקרטית.

האם, לדעתך, על הממסד לתת גיבוי לגישה לא-ניטרלית של מורים מסוג זה, שעליה אתה ממליץ?

בוודאי. אבל אין צורך להמציא, הכול כבר כתוב בנוסח חוק החינוך, המציב בין מטרות החינוך את החינוך לשוויון, לאהבת הבריות, לשלום ולכיוצא באלה. למערכת החינוך שלנו יש מגמות דמוקרטיות ושוויוניות ברורות, שהן המצע הערכי המינימלי שלה ושל החברה שבשמה ולמענה היא פועלת. חובתם של המורים שלא להישאר ניטרליים אל מול חתירה נגד המגמות האלה.

על נקיטת העמדה הלא-ניטרלית של המורים לגבי עמדות אנטי-דמוקרטיות צריך להוסיף גם חינוך לאוריינות משפטית בקרב התלמידים, שכן גם הבורות בתחום הזה מביאה לחוסר ההבחנה בין ערעור לגיטימי על עמדות פוליטיות של הממשלה לבין ערעור לא-לגיטימי על סמכותה לבצע מדיניות.

כשהרב שולח חולה לרופא

ריאיון עם השר הרב יהודה עמיטל

ריאיינו: רות אוסטרין ושלמה סלוצקי

אחת התוצאות המעשיות הראשונות של רצח ראש הממשלה, יצחק רבין, היתה צירופו של הרב יהודה עמיטל כשר בלי תיק למשרד ראש הממשלה. על הצירוף הוחלט אף שהרב עמיטל לא היה חבר כנסת והנכסים שברשותו היו בעיקר בתחום הרוח. עבור הרב עמיטל עצמו לא היתה זו החלטה קלה, והיא גם הביאה עליו התקפות חריפות מקרב הקיצוניים שבין מתנגדי הממשלה. מדבריו של הרב בריאיון שלפנינו עם "כל אדם" נראה שהוא מוכן לשלם את מחיר הקשיים. קיום המדינה, הוא אומר, יש בו משום פיקוח נפש הדוחה מצוות רבות.

ה הביא אותך להצטרף לממשלה, שעל עמדותיה המדיניות חלקת עד לאחרונה?

שתי תופעות משולבות ומדאיגות, שעמדו מאחורי הרצח המחריד, הן שהביאו אותי להצטרף לממשלה: תופעת הדה-לגיטימציה של הממשלה החוקית, ותופעת הדמוניזציה של תהליך השלום ושל העומדים בראשו.

תופעת הדה-לגיטימציה מתייחסת בדרך-כלל למי שקרוב אלי, למי שמניף את אותם הדגלים שאני מניף, ועל-כל-פנים אחדים מהם. זו תופעה קשה במיוחד באותם חוגים, שהחלו לעשות שימוש בהלכה לצרכים מדיניים, תופעה שלא היתה קיימת במסורת היהודית בעבר.

יש בתופעה חדשה זו משהו מ"דור האקספרס" החי-לוני: רוצים תשובות חד-משמעיות, בלי סיבוכים, בלי לבטים, תשובות קצרות וקולעות, כמו שהולך היום בטלוויזיה. זהו דור שאינו מקבל את ה"כן, אבל..." ומחפש לו מנהיג כריזמטי, שאליו יוכל לפנות בדרישה לתשובות כאלה. ההלכה היא מקור אחד לתשובות, ואולם בה יש דיון ויש "אבל", ואילו הדור הצעיר רוצה את ה"תכלס": בסופו של דבר, מה עלי לעשות?

לא מן ההלכה הגיעו לעמדות הפוליטיות. ההפך הוא הנכון: בעלי עמדות פוליטיות חיפשו חיזוק לעמדותיהם בהלכה. וכאשר עושים שימוש פוליטי בהלכה, יש סכנה של שכנוע עצמי שבידך האמת האבסולוטית, האלוהית, שכנוע שמביא לדה-לגיטימציה הכללית של כל מי שאינו חושב כמוך.

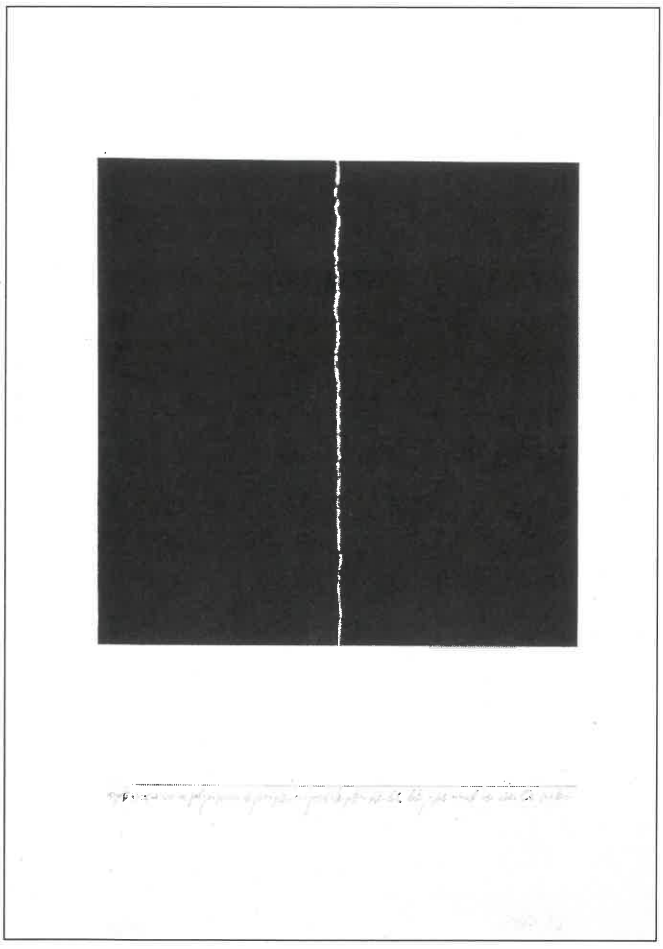
ואם היה אפשר, בקושי רב, לחיות עם הדה-לגיטימציה, הרי שאי-אפשר לחיות עם הדמוניזציה של תהליך השלום, שהובילה בהכרח לדמוניזציה של העומדים בראשו. מה שקדם לרצח חרג מגדר הוויכוח הפוליטי, פרץ את המחסומים ועבר לשימוש בטרמינולוגיה של השואה. לא דיברו על "נזק למדינה" אלא על "שואה" ועל "ממשלה נאצית", וממשלה כזאת ממילא כל האמצעים מותרים נגדה, כולל רצח מי שעומד בראשה. יגאל עמיר הוא לפיכך תולדה של תהליכי הדה-לגיטימציה והדמוניזציה.

רצח ראש הממשלה החריף שאלות שכבר היו על הפרק, ובהן שאלת הסתירות הפנימיות שמכיל, לכאורה, המושג "מדינה יהודית דמוקרטית". האם אכן מדינה יהודית ומדינה דמוקרטית מעצם טבען אינן יכולות לדור בכפיפה אחת?

עד למלחמת ששת הימים, ביוני 1967, איש לא התחבט בסתירות מעין אלה. מגילת העצמאות דיברה על מדינה יהודית ודמוקרטית, והדבר היה מקובל על הכול. את הניגודים, לכאורה, החלו לעורר הקצוות. מן הצד האחד תקף השמאל את צמד המילים ודרש "מדינה לכל אזרחיה", ומן הצד השני טענו קיצוניים בקרב הדתיים והימין, שדמוקרטיה ויהדות אינן עולות בקנה אחד, ויש להעדיף את היהדות על הדמוקרטיה.

גישתי, כאדם דתי וכרב בישראל, היא שאין סתירה בין ההלכה לדמוקרטיה. ההלכה אומרת, שכל מה שקשור לסכנה לציבור נתון למרות נבחרי העם ולשיקול דעתם. קחו, לדוגמה, את ההיתר לחילול שבת במקרה של פיקוח נפש. מי שקובע מתי נשקפת סכנת חיים ומתי חייבים לנתח או להוביל ברכב לבית החולים איננו הרב כי אם הרופא, וכך צריך שיהיה.

מספרים שרב אחד גדול הלכה, שהיו לו מעריצים רבים בכל רחבי אירופה, קיבל מברק מאחד מחסידיו, ובו הכותב מבקש אותו להתפלל למען ילדו החולה ולעוץ לו עצה כיצד לרפאו. הרב קרא את המברק והשיב מייד: "מצא לך רופא טוב!"

דני קרוון

אלונה, תלמידת ט' בתכנית לעולים "נעלה" בקיבוץ יקום: בבית-הספר התלמידים כלל לא מודעים למה שמתרחש מסביבם בפוליטיקה. המסקנה היא שצריך לעסוק בחינוך פוליטי ובדמוקרטיה כבר בגיל הרך כדי להשפיע על התלמידים ללכת בדרכים לא-אלימות. אני לא בטוחה שבמדינת ישראל יש בכלל חופש ביטוי, אני רק שומעת בבית-הספר, איך תלמידים ישראלים מתבטאים בחוסר כבוד כלפי המורים וכלפי תלמידים האחרים. צריך להגביל את חופש הביטוי של התלמידים ולאסור עליהם לפגוע בתלמידים אחרים, בעיקר בעולים.

למעשה, בדרך-כלל אין סתירה בין הלכה למדינה: איש אינו מעוניין להביא דברים לידי אבסורד, ועל-פי-רוב העניינים מסתדרים בעזרת השכל הישר. אם אדם מאמין מרגיש, שבנושא מסוים - כמו החזרת שטחי ארץ ישראל - יש בעיה הלכתית, אזי אני אומר לו: עליך לקבל את כללי המשחק הדמוקרטיים, שכן בלעדיהם אין לנו מדינה, וזה כבר עניין של פיקוח נפש. נכון הוא שהדעת נותנת, שנושאים חשובים יוכרעו ברוב גדול מקול אחד, אבל אלה כללי המשחק וחיי־בים לקבל אותם, וכל רוב הוא רוב מהבחינה הזאת.

ובכל זאת, האם אין נקודות התנגשות בין המושגים "מדינה יהודית" ו"מדינה דמוקרטית"?

ברגע שבמגילת העצמאות, שנכתבה בידי יהודים בלבד, התחייבנו לשוויון זכויות מלא לכל אזרחי המדינה, עצם ההבטחה מחייבת אותנו, ואין צורך להידרש למקורות אחרים ביהדות. יתרה מזו, היתה זו כנסת ישראל, שבה רוב מוחלט ליהודים, שהחליטה שהכרעות מתקבלות ברובן ברוב רגיל. ההחלטה הזאת היא החלטה מחייבת, ואין לקבל כל הגבלה על זכותם של המיעוטים בישראל להשתתף בהכרעות.

מערכת החינוך הדתי לא הציבה עד כה את החינוך לדמו־קרטיה בראש סולם הקדימויות שלה. האם, לדעתך, יש לפעול לשינוי המגמה הזאת?

כדאי להציב את החינוך לדמוקרטיה בשלב גבוה יותר בסולם, אבל אינני מאמין, שהחינוך לדמוקרטיה במתכונתו היום הוא ערובה לצמיחתו של דור דמוקרטי יותר. הביקורת שלי על החינוך לדמוקרטיה מתמקדת בהנחה הבסיסית שעומדת מאחוריו: ההנחה שהציבור הרחב, והתלמידים בכללו, תופסים את היפוכה של הדמוקרטיה - את הפשיזם - כמשהו מכוער. והרי מיליוני בני אדם נהרו, ועודם נוהרים, אחרי מנהיגים פשיסטים ואחרי משטרים פשיסטים מתוך האמונה, שהם באים לקדם מטרות נעלות, ואלה מקדשות את האמצעים למימושן. אני טוען, שכדי לראות בדמוקרטיה ערך צריך שתתקיים תפיסה מוסרית מסוימת באשר ליחסים בין אדם לחברו ובין קבוצות שונות של האוכלוסייה, כמו בישראל - דתיים וחילוניים, יהודים וערבים. ללא תפיסה מוסרית הדמוקרטיה אינה ערך, שהציבור דוגל בו כעניין מובן מאליו.

במשך שנים ארוכות לא שיתף החינוך הדתי פעולה עם מערכת החינוך הכללית בכל הקשור לחינוך לדמוקרטיה. האם רצח יצחק רבין מלמד על הצורך בשינוי המצב?

לציבור הדתי יש בעיה עם השפעות שבאות מחוץ למחנה, מקרב הציבור החילוני. אתן לכם דוגמה: לפני כמה חודשים ישבתי עם קצין חינוך ראשי בצה"ל ואמרתי לו: איך אתה שולח ציבור חיילים דתי להשתלם דווקא בהדרכת קצינה חילונית? הרי מבחינת האינטרס של הצבא בהצלחת ההש־תלמות עדיף שקצין דתי, או רב, או תלמיד חכם יעבירו את הדברים, שכן הם בוודאי ייטיבו להגיע אל לבם של החניכים.

נוסף על כך, העולם המתקדם נוטה היום לפלורליזם בכל התחומים, וגם בחינוך. הגישות, שאני תומך בהן, מתנגדות ליצירה של דגם חינוכי יחיד ואחיד לכל האוכלוסייה. יש מקום לגיוון גם באשר לדרכי החינוך לדמוקרטיה. לשיתוף פעולה בכתיבת תכניות לימוד אמנם נודעת חשיבות, אך כל קבוצה צריכה לחנך את הציבור שלה בדרכה שלה. ועם זאת מפגשים עם קבוצות שונות באוכלוסייה צריכים להיות חלק אינטגרלי מן החינוך לדמוקרטיה. חשוב להיחשף לדעות של אנשים מקבוצות בעלות רקע אחר. מטרת המפגשים איננה לצאת מהם חברים ושלובי זרוע, אלא לשמוע דעות אחרות וללמוד לקבלן ולחיות עימן.

היהדות בין תיאוקרטיה לדמוקרטיה

הרהורים על חינוך יהודי ודמוקרטיה

ח נ ה ק ץ

זמנים קשים פוקדים בימים אלה את ציבור המחנכים הדתיים בארץ. מאז רצח ראש הממשלה, יצחק רבין, הם נמצאים תחת ביקורת נוקבת של הציבור החילוני ושל אמצעי התקשורת, שלא תמיד נזהרים מן ההכללה ומן הנטייה להטיל את האחריות להקצנה, שהובילה אל הרצח, על הציבור הדתי כולו, ועל מחנכיו בפרט. תחושת הרדיפה הביאה רבים במחנה הדתי למגננה, ובדרך האבסורד, בעיקר את אותם מחנכים בקרבו, המקורבים לגישות הומניסטיות. אלה מוצאים עצמם היום מגוננים על ציבור חברתי ופוליטי, שגם אם הם עצמם נמנים עליו, הרי שעם רבים מאנשיו הם מקיימים מזה שנים ויכוח מתמשך.

חנה קץ, חוקרת חינוך ומחשבת ישראל ומנהלת בית מדרש לחינוך יהודי-ידידותי (הומניסטי), נענתה לאתגר שהצבנו בפניה, כשביקשנו ממנה להעלות על דפי "כל אדם" את הרהוריה בנושא החינוך היהודי והדמוקרטיה. במאמר שכתבה ובשיחה שקיימנו איתה, היא אינה מנסה לכסות על הדילמות שעימן נאלץ להתמודד האדם הדתי לנוכח נאמנותו לשתי סמכויות - זו הממלכתית מן הצד האחד וזו ההלכתית מן הצד השני. קץ מאמינה שברוב המקרים הנאמנות הכפולה אינה מביאה לקונפליקטים שאין להם פתרון. ואשר לאותם קונפליקטים קשים במיוחד שעולים מדי פעם בפעם - על שני הצדדים, ובעיקר על הצד השולט, מוטלת האחריות לחפש להם פתרון מוסכם על הכול, שלא ידחה את האופוזיציונרים אל מחוץ לכללי המשחק.

ברצוני להתמקד במאמרי זה בשתי שאלות, ואלה הן:
א. האם היהדות על-פי מקורותיה היא תרבות דמוקרטית?
ב. האם קיימת סתירה בין חינוך לדמוקרטיה וביו חינוך יהודי-דתי?

לדמוקרטיה כמה עקרונות יסוד, כמו בחירת העם את השלטון, ההגנה על זכויות המיעוט והפרט, שיוויון הכול וחופש הביטוי. אנסה לבחון את העקרונות האלה בכמה מעגלים:
1. במעגל הכלל אנושי
2. במעגל הלאומי-היהודי
3. במעגל האישי-החברתי, בעיקר בחינוך

ח', תלמיד ט' בגימנסיה העברית בירושלים: אין להגביל את חופש הביטוי בארץ. הרצח עורר רצון חזק לשמור על גבולות מוסר חזקים, והם אלה שיגבילו את דבריו של כל אדם. החברה והיחיד חייבים לדעת, שחופש הביטוי הוא זכות, ולכן יש לנצל אותו בתבונה, כך שיפעל ויישמר בדרך הטובה ביותר.

היהדות כתרבות דמוקרטית

היהדות במסורתה הקלסית (*) נוסדה כ"דת לאומית" או כ"לאום דתי", זו היתה תפיסתה העצמית עד לעידן המודרני. העם כרת את בריתו עם האלוקים מתוך בחירה חופשית, ובעקבות זאת נעשה ללאום, עוד בטרם נחל את ארץ ישראל. כנאמר במעמד הברית (דברים כ"ז, 9): "היום הזה נהיית לעם לה' אלוקיך." וזאת בניגוד לכל עם אחר, הצומח באופן טבעי מתוך ארץ המולדת. המדינה היהודית בראשיתה היתה תיאוקרטיה. משמעות הדבר, שמקורות חוקי המדינה של האומה הישראלית ומקור הסמכות היו בתורה, היא התוותה גם דת לפרט, גם דרך כללית לחברה וגם את החיים המדיניים. ואולם יש להדגיש כי מערכת חוקי התורה לעיצוב התרבות והחברה במדינה נועדו רק לעם ישראל ולא לכלל האומות. שכן התורה ייעדה עצמה רק לעם זה (על יחסן של התורה ושל ההלכה היהודית אל גויים, ראו בהמשך - "שבע מצוות בני נוח").

מכאן שהשאלה הקריטית היא אלו חוקים הם חוקי התורה? האם יש בהם מגמות דמוקרטיות או לא. ברור הוא שהעקרונות העליונים, המוצבים בתורה כדת אלוקית, הם דוגמות, אשר דחו את עקרונות הדמוקרטיה, כאשר חלה התנגשות בין אלה לבינן, כגון הציוויים לעקור כל עבודה זרה או להחרים את עמלק. ואולם אם נשווה את דרכי החקיקה של ההלכה היהודית בידי חכמיה לחוקי דתות אחרות, נגלה מגמה דמוקרטית להפליא. תהליך הלימוד ומדרש התורה, ובשיאו פסיקת ההלכה, הוא תהליך דמוקרטי ועממי לחלוטין. בפסיקה קבע הכלל הדמוקרטי, המתקיים עד ימינו: "אחרי רבים להטות" (שמות כ"ג, 2). בראשית הנהיגו את העם הזקנים, כלומר החכמים או הנביאים - אנשים אשר הגיעו לדרגה רוחנית גבוהה. שתי הקטגוריות האלה היו פתוחות לכלל העם: "תורה מונחת בקרן זוית, כל הרוצה ליטול יבוא ויטול." לא זכויות התורשה או המעמד קבעו את ההשתייכות לקטגוריות האמורות, אלא ההישג האישי, וההלכה אף קבעה: "ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול" (מסכת הוריות י"ג). בנוסף להנהגה הזאת יש במסורת היהודית נציגות שנבחרת בידי ציבור פרנסי העיר, "שבעת טובי העיר", הממונים על ניהולה הארגוני של העיר (מסכת מגילה כ"ו עמ' א-ב).

אמנם העם לא הסתפק בזאת וביקש לו מלך, אך המקרא אינו רואה את הבקשה הזאת בעין יפה, ומכנה אותה "מאיסה באלוקים (שמואל א' פרק ז')", שכן מעתה תחליף הזיקה אל המלך את הזיקה הישירה אל האלוקים. והנביא שמואל מתריע בפני בני ישראל על סכנות המונרכיה, על אבדן זכויותיהם הפרטיות "את בניכם ייקח... את בנותיכם ייקח לרקחות וטבחות... את שדותיכם ואת כרמיכן ואת זיתיכם הטובים ייקח... ". ובכל זאת הם מתעקשים על מבוקשם ומקבלים אותו, ובזאת אובד יתרון שוויונם החברתי.

ומה ביחס לעקרון השוויוניות? כאן יש מקום להבחנה בין שלוש קטגוריות של התייחסות:

1. גוי, שאינו מקבל עליו את חוקי המוסר (שבע מצוות בני נוח, הכוללות את עקרונות המוסר האוניוורסלי, ובהם האיסור על רצח, על גילוי עריות ועל גזל וקיומה של מערכת משפטית ממוסדת).
2. גר תושב, שקיבל עליו את שבע מצוות בני נוח, וחי בשלום בקרב עם ישראל.
3. יהודי.

ההתייחסות אל הקטגוריות האלה היא דיפרנציאלית. היחס אל אדם, שאינו מקבל עליו את שבע מצות בני נוח - הגוי, הוא חשדני ומתרה. אדם כזה נחשב רוצח ומסית ומדיח לדבר עברה בכוח, וזו הסיבה העיקרית לציוויים הקשים באשר לעם העמלקי. היחס אל הגר התושב, לעומת זאת, הוא שוויוני לחלוטין בכל הקשור להגנה על זכויותיו ולדאגה לצרכיו הסוציאליים, לכבודו ולחירותו.

ליליאן קלפיש

ועם זאת באשר ליחסים שבין יהודים ליהודים, התורה מעמידה מערכת יחסים שונה מזו שבין היהודי לגר התושב. מכיוון שעם ישראל כרת, לפי המסורת, ברית עם האלוקים כגוף לאומי-דתי, הרי שרמת המחויבות והערבות ההדדית הנדרשת ממנו ביחסים הבין-אישיים גבוהה מזו הנדרשת מבני חברה לאומית אחרת, ולכן היהודי מופלה לטובה בחוקים האלטרואיסטיים המסדירים את היחסים הבין-אישיים. חוקים אלה דורשים מן הפרט מחויבות כלפי חברו מישראל, החורגת מן הדרישה לשמירת זכויותיו - זוהי הערבות ההדדית שעם ישראל מצווה בה. היא מתבטאת בכמה וכמה מצוות, שהן לפנים משורת הדין, כגון האיסור על ההלוואה בריבית ליהודי, האיסור על ההתעלמות ממצוקתו של יהודי, החובה לתת ליהודי משלך (צדקה ומעשרות - עשירית מן ההכנסה הכלכלית), החובה להצילו, גם אם הדבר כרוך בסיכון עצמי או בחילול חוקי תורה אחרים, ועוד. באשר לגר התושב אין חייבים בכל המצוות האלה. לדוגמה, לגר התושב מותר להלוות בריבית, ואין חובה לתת לו מעשר, ועם זאת נותנים לו צדקה כשנזקק לה.

כיום מדינת ישראל אמנם איננה מדינה תיאוקרטית, וחוקי התורה אינם מקור סמכות עבורה, אך ברצוני לציין, כי לפי רוב הפוסקים, המיעוט הערבי החי בקרבנו בשלום, הוא גר תושב בהגדרתו, שכן המוסלמים אמונים על שבע מצוות בני נוח, ועל כן היחס אליהם חייב להיות שוויוני לחלוטין.

דמוקרטיה והחינוך היהודי

הדמוקרטיה בעולם המודרני היא נחלת המבוגרים. מערכות החינוך בכללותן מושתתות על מסורת עתיקת יומין אנטי-דמוקרטית להפליא. מבשרה של המסורת הזאת היה הכומר קומיניוס במאה ה-17, שהביא את בשורת ה"חינוך לכול" על-פי הדגם הכנסייתי הסמכותי. בתקופה המודרנית אימצה גם החברה היהודית את המסורת האנטי-דמוקרטית הזאת, כמבנה סטנדרטי למוסדות החינוך שלה. המבנה הזה קובע היראַרכיה ברורה: לתלמיד אין זכות לא להשפיע ולא לבחור וחוקי המוסד ותקנותיו נקבעים במערכת הממלכתית ומחלחלים עד אחרון התלמידים.

אליה, תלמיד תכנית העולים "נעלה" בקיבוץ יקום:

מה שחשוב, שלא תתפתח מלחמה אחים. אני לא יודע אם צריך להגביל את חופש הביטוי במדינה, אבל אני רוצה שיגבילו אותו בבית-הספר. צריך להגביל את חופש הביטוי של המורים, אחרת יש דיקטטורה של המורים כלפי התלמידים, וחופש הביטוי שלנו נפגע.

(*) ברצוני להתייחס דווקא למסורתה ההיסטורית של היהדות בתקופה הקדומה ולא למציאות האקטואלית, שכן ברור הוא לכול כי העם בישראל בחר בתרבות המערבית ובדמוקרטיה הליברלית-החילונית כדגם השולט, וכל ניסיון לאכוף כוח אחר אין לו כל תוקף. החקיקה הדתית היום גם היא וירטואזית , צביונית בעיקרה, שכן אין לה כל יכולת השפעה לא על חייו של הפרט ולא על חיי החברה, לפיכך אין בה בעצם כמעט ערך דתי.

בחינוך היהודי הקדום של בית המדרש המבנה החינוכי והדרך החינוכית היו שונים לחלוטין. החינוך הזה היה הומניסטי במהותו וגם דמוקרטי, שכן בבסיסו עומדת הקביעה, שאדם נברא בצלם אלוקים, קביעה שממנה נובע האמון בבחירה האישית של האדם בכלל, ובבחירת דרכו בלימוד ובהתחנכות, שבא לידי ביטוי באמירות: "חנוך לנער על פי דרכו" (משלי כ"ב) ו"אין האדם למד אלא ממקום שלבו חפץ" (מסכת עבודה זרה א), וכך בגישה העקרונית שנוקט התלמוד ביחסי מורה-תלמיד המתומצתת באמירה: "שקול רב כתלמיד ותלמיד כרב (מכילתא פרי יתרו)". וישנן עוד ועוד אמירות המעידות על האמון בבחירתו האישית של אדם, כגון "אם אין אני לי מי לי" ו"אדם משלימדו רב אומר לו 'נאמר אני ואתה'", ובעיקר ידועה האמרה: "אלה ואלה דברי אלוקים חיים" (מסכת ברכות בתלמוד הירושלמי א-ג), המעודדת את תרבות המחלוקות והפלורליזם בפרשנות התורה.

אמנם בסופו של דבר החקיקה נקבעת על דעת הרב, אך בית המדרש, בית היוצר לדמות התלמיד החכם ולתרבות היהודית, היה - בשונה מקתדרות אקדמיות - מקום של דיאלוג, של ויכוח חי ושל דיונים ומחלוקות, שבסופם נפסקה הלכה רבים ללא משוא פנים לגדול, למכובד ולמי שידוע כסמכות רוחנית. ידוע הסיפור על רבי אליעזר, גדול החכמים, אשר פסק אחרת מכל הרבנים וניסה להוכיח את אמיתות דעתו באמצעות כוחות מאגיים, עד שיצאה בת-קול ואמרה: "הלכה כרבי אליעזר." ובכל זאת לא נתרצו חכמים ואמרו: "לא בשמים היא, שכבר ניתנה תורה מהר סיני" (מסכת בבא מציעא נ"ט). מרגע שניתנה התורה לידי האדם לפרשה, אין כוח מיסטי שיוכל להפקיע את הנאמר בה עצמה: "אחרי רבים להטות", ועל כן נפסקה הלכה בניגוד לרבי אליעזר, וכדעת הרוב.

תרבות הלימוד הזאת ממשיכה גם בימינו במסגרת בתי המדרש והישיבות. זהו העידוד שמעודדים כל תלמיד צעיר להקשות על הכתוב. לימוד התורה במהותו הוא לימוד מקשה ותוהה על כל דבר שנאמר. הביטוי הנפוץ ביותר בין הפרשנים הוא: "ויש להקשות" או "ויש לשאול", ומכאן גם מתבררת ההנחיה: "היזהרו בבני עניים, שמהם תצא תורה", שכן כל תלמיד בכל גיל ובכל סטטוס שווה במעמדו הן למלמדיו והן לחכמים שקדמו לו. אפשר למצוא אמנם גם את הדגם הקתדרלי, האקדמי, המבוסס על מבנה סמכותי-פרונטלי, בדמות בית מדרשו של רבן גמליאל, שהיה בית מדרש אקסקלוסיבי ואליטיסטי (ראה מסכת ברכות כ"ח), אך, כידוע, פרץ שם מרד, ורבן גמליאל סולק מראשות בית המדרש, לאחר שפגע באחד התלמידים. והגמרא מספרת, שבאותו היום נוספו לבית המדרש 70 ספסלים.

בחברה הישראלית של ימינו השלטון הדמוקרטי אמור לאפשר ליחיד הדתי לקיים את חוקי דתו במלואם, שכן זו זכותו. מצד שני, אם מתעוררת סתירה בין חוק המדינה ובין הלכה מן ההלכות, כפי שקורה בעניין כפיית חילול השבת, הרי שאדם המציית להלכה יעמוד בפני דילמה - כגון זו העומדת ביסוד כל סירוב חוק מטעמים אידיאולוגים - שבה יידרש להכריע אם לציית לחוק או לסרב לו כצו מצפונו. להנהגה הדתית כסמכות אין מעמד פורמלי במדינה, ועל כן פסיקותיה רלוונטיות רק לגבי אותם יחידים, הפונים ומבקשים להיוועץ בה, קודם שהם בוחרים כיצד לנהוג במצב של קונפליקט.

השאלה המטרידה אותי היא, אם אמנם חייב צביונה של הדמוקרטיה להיות אגרסיווי עד כדי כך, שיגרום למתנגדי השלטון להילחם בה עד לסרבנות. וזוהי כבר מסורת במדינתנו. האמנם אין דרך לחפש קונצנזוס, אשר לא ידחה את האופוזיציונרים אל מחוץ לכללי המשחק, כפי שקרה בימי הליכוד וכפי שקורה היום? האם דמוקרטיה פירושה, שברגע שיש בידי חמישים ואחד אחוזים מקולות הבוחרים "כולה שלי"?!

דו-שיח מאוחר

ר י א י ו ן ע ם ח נ ה ק ץ

יש בחינוך הדתי מרכיבים, הקוראים לקיפוח מי שאינם יהודים בחברה שלנו ולפעולות אלימות נגדם ונגד עמים שכנים. כיצד יש להתייחס אל התופעה הזאת שעלולה להביא לאלימות בפועל?

אין בחינוך הדתי תופעה כזאת ולא ייתכן שתהיה. הדברים האלה נכונים רק לגבי תנועה פוליטית קיצונית ופרובוקטיווית, שהוצאה אל מחוץ לחוק. חברי התנועה הזאת הם אמנם - לפי הגדרתם - דתיים, אך הם מחוץ לקונצנזוס של החברה הדתית והם גורם פרובוקטיווי גם כלפיה. אל מעשי הפשיעה החריגים שנעשו יש להתייחס כל מעשה לגופו ולא להכליל הכללה גורפת ולא מבוססת.
לעומת מעשי הרצח על רקע פלילי, שהם רבים ובדרך-כלל אינם נעשים בידי דתיים - מעשי רצח על רקע אידיאולוגי הם נדירים, ולצערי הרב, בשני המקרים הבולטים ביותר הרוצחים היו אנשים המגדירים עצמם דתיים. ברור לכול, כי האנשים האלה עשו דין לעצמם, וגם על-פי ההלכה היהודית הם פושעים, שעשו את שתי העברות החמורות בתורה: רצח וחילול שם שמים.

האם האדם הדתי מוצא עצמו חצוי בין הסמכות הממלכתית ובין הסמכות הרבנית?

ברור שהציות לרב הוא חלק מאורח חייו של האדם הדתי, שכן הרב הוא פוסק ההלכה עבורו, כפי שהשופט והמחוקק הם הפוסקים המחייבים עבור האדם החילוני. אלא שעל-פי-רוב פסקי ההלכה נוגעים לחיי הפרט, ואינם עומדים בהתנגשות עם חוק המדינה. בניגוד למצב בגולה, הקהילה הדתית-הציונית החליטה להשתתף השתתפות אקטיווית בבניין המדיני, והדילמות בין דת ומדינה היום חורגות מתחום העשייה הפרטית ומתבטאות בעיקר בשאלות מדיניות, כמו שאלת הפינוי של יישובים. אל השאלות האלה מתייחסים פעמים לאור עקרונות חוק אוניוורסליים, כמו זה של פקודה בלתי-חוקית בעליל, ופעמים מנקודת ראות דתית, כמו במקרה של פיקוח נפש לעומת מסירת שטחים של ארץ ישראל.

האם אין הצדקה להטיל הגבלות מסוימות על מחנכים ועל רבנים כדי שלא ישתמשו במעמדם לצרכי הסתה והמרדה?

אינני רואה כיצד אפשר במדינה דמוקרטית להגביל את חופש הביטוי של רבנים ושל מחנכים, היוצאים נגד חוק מסוים, והרי בכנסת יכולים להתקבל גם חוקים לא-הומניים, כמו חוקי טרנספר. הגבלת האפשרות להתבטא נגד חוקים עלולה להימצא בבחינת כריתת הענף שעליו יושבת הדמוקרטיה.
כאשר יש חשש להפרת חוק כלשהו - כולל החוקים נגד הסתה ונגד המרדה - הרשות המבצעת נדרשת להעניש את המפרים. אם מחאה וקריאה לסרבנות אידיאולוגית עוברות על החוק, על העבריין האידיאולוגי לשאת בסנקציה.
באופן כללי אפשר לומר, שהדמוקרטיה נתפסת כאמצעי היעיל ביותר להגשמת ערכים הומניסטיים, וככזו אין ניכרת סתירה בינה לחינוך הדתי הכללי, שכן גם בחברה הדתית מודעים היטב לערכה ולחשיבותה לצורך הגשמת ערכים סובלניים ודתיים בעולמנו כיום.

לאחר רצח ראש הממשלה נמתחה ביקורת על מה שנתפס כהקצנה בולטת בחינוך הדתי. האם יש יסוד לביקורת הזאת? האמנם יש הקצנה בחינוך הדתי?

זוהי הכללה סטראוטיפית ולא מובנת. ישנה דבקות בערכים, ולמעשה בכל אידיאולוג אפשר לראות נאמן קיצוני, גם בזה שמוכן לוותר על אספקטים מסוימים באידיאולוגיה שבקונצנזוס הכללי עבור ערך כמו "שלום". בחברה הדתית הדבקות בערכים היא תוצאה של חינוך מעמיק ומוטיווציוני. ההקצנה העכשווית מאפיינת, לצערי, קבוצות רבות ושונות בעם: אלה הרוצים "שלום עכשיו", אלה המעוניינים ב"משיח עכשיו" ואלה ששואפים ל"ארץ ישראל השלמה עכשיו". השבירה האגרסיווית של חלום ארץ ישראל השלמה בנוסף לאיום הקיומי על עתיד ביתם של רבים ממתיישבי יהודה ושומרון - מטבע הדברים גוררים אחריהם תגובות מחאה קשות ונמרצות. תחושת הייאוש והתחושה שמתנערים מן האחריות כלפיהם עלולה לגרור את מחאת המתיישבים אל מחוץ לתחומי החוק. חבל שהניסיון לדו-שיח התחיל רק עתה.

אזרחים לא-יהודים במדינה יהודית ודמוקרטית

ריאיון עם חאלד אבו עסבה

חאלד אבו עסבה, מן הבולטים שבמחנכי הדור החדש במגזר הערבי וחבר הוועד המנהל של מדרשת אדם, היה רוצה לראות בזעזוע, שהביא בעקבותיו רצח ראש הממשלה, מנוף לשינוי בחברה הישראלית בכל הקשור ליחסים בין יהודים לערבים. אלא שחודשים ספורים לאחר הרצח המציאות מוכיחה, שלחברה היהודית בישראל זיכרון קצר, ולא ברור אם האירוע הטרגי, על הנסיבות שאפשרו את התרחשותו, הביאו להסקת המסקנות הנכונות. אבו עסבה מאמין שיש לחזק את החינוך לדמוקרטיה בקרב יהודים וערבים, אך דמוקרטיה אמיתית, לדעתו, לא תוכל להתקיים בישראל אלא כאשר זו תהיה הלכה למעשה "מדינת כל אזרחיה". במושג המקובל של "מדינה יהודית ודמוקרטית" הוא מוצא שפע של סתירות פנימיות.

אם השתנה משהו בישראל בעקבות רצח יצחק רבין?

בעוד שמייד לאחר הרצח היתה תחושה של הלם וזעזוע שנראו מבשרים שינוי מהותי ואמיתי, כיום, לצערי, נראה שהציבור הישראלי לוקה בזיכרון קצר מדי. גם אם ההסתה ברחוב הורידה פרופיל, החשיבה האחרת, שלה ציפינו בעקבות הרצח, לא התממשה: לא חל שינוי לא ביחס למיעוט הערבי בישראל, לא בתפיסת הצורך ברב-תרבותיות, ולא בקבלת האחר. קח, לדוגמה, את תערוכת החינוך שיוחדה ליצחק רבין בחודש ינואר. בכל התערוכה הגדולה הזאת לא היה זכר לא להתקדמותו של החינוך הערבי במדינה, לא לבעיותיו ולא לשאיפותיו. האזכור היחיד לערבים בתערוכה היה ביתן בן ארבעה מטרים רבועים, שבו הונחו כמה שמלות שנתפרו בידי תלמידות ערביות. איפה כל המחשבים, המולטימדיה והעזרים החינוכיים שערבים כיהודים נהנים להשתמש בהם, אם רק יד בית-הספר משגת? זוהי התעלמות בוטה מן המיעוט הערבי, שאיננה מכבדת את שמו של יצחק רבין. זה מקומם, וזה מביע דחייה. כאילו נאמר: "אתה - הערבי - לא שייך!"

התגובה של הערבים בישראל היתה הוכחה לרצונם להשתייך לחברה הישראלית, וזאת בניגוד מוחלט לכל המחקרים המדברים על פלסטיניזציה של האוכלוסייה הערבית. אלא שהתקשורת לא נתנה ביטוי לזעזוע העמוק שעבר על הערבים הישראלים, ובעידן זה של תקשורת, מה שאינו מגיע לתקשורת אינו קיים. למעשה, אם ההתעלמות באה מתוך הכוונה שלא להראות את כאבם של הערבים, אזי זוהי עמדה פוליטית מסוימת; ואם היא קרתה מתוך היסח הדעת, אזי היא חמורה לא פחות, שכן היא מעידה שציבור של כמעט 20% מן האוכלוסייה נשכח מן הרוב היהודי. היא מעידה שהרוב היהודי אוטם את אוזניו לבקשתו של הציבור הערבי להיות חלק אינטגרלי מן החברה בישראל.

לזעזוע העמוק של הערבים בישראל, בהיותם מיעוט פגיע, הוסיפה גם החרדה מפני הבאות. הרצח היה ביטוי למידת האלימות הגלומה בחברה הישראלית, וגובר החשש מפני המחיר שיצטרך המיעוט הערבי לשלם, אם יצליחו מתנגדי הממשלה במגמתם.

האם יש להסיק מסקנות מן הרצח בכל הקשור לחינוך לדמוקרטיה?

החברה היהודית בישראל היא חברה דמוקרטית, אבל היא איננה עושה מספיק לחזק את עצמה כחברה כזאת, גם לא בהקשר החינוכי. היחידה לדמוקרטיה ולדו-קיום במשרד החינוך היא עלה התאנה של המערכת, וזהו עלה תאנה קטן מאוד מבחינת התקציב וכוח האדם העומד לרשותה של היחידה. בקרב הציבור הערבי בישראל ערך הדמוקרטיה עדיין דורש ביסוס והפנמה, שכן הציבור הזה נמצא בתהליכי שינוי חברתי, במעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית. בחברה הערבית דרושות, לפיכך, השקעות גדולות בכל הקשור לחינוך לדמוקרטיה, ודרושות לה גם דמוקרטיזציה של מערכת החינוך, שעדיין שומרת על סימנים מובהקים של החברה המסורתית, והשתחררות מיחסי התלות בחברת הרוב היהודי.

האם צריך להגביל את חופש הביטוי במערכת החינוך ברוח ההגבלות שעליהן מדברים במישור הארצי?

צריך להגביל את ההסתה, לא את חופש הביטוי, והמדד לחריגה ממימוש הוגן של חופש הביטוי וגלישה להסתה הוא הסכנה לפגיעה בפרטים או בקבוצות באוכלוסייה. אם אנו רוצים להמשיך ולחיות במשטר דמוקרטי, ההגבלות על חופש הביטוי חייבות להצטמצם לתחום ההסתה בלבד. במה שקשור להסתה אין - ולא צריך להיות - הבדל בין בתי-הספר, היהודי והערבי כאחד, ובין המציאות שמחוצה לו: הבעת דעה, גם אם קיצונית בביקורתיותה - כן! הסתה לפעולה אלימה נגד פרטים או קבוצות בעלי דעות שונות בחברה - לא ולא!

ואשר לחופש ביטוי שאין בו משום הסתה, לעומת מערכת החינוך היהודית שבה שורר חופש ביטוי מלא - במערכת החינוך הערבית חופש הביטוי עדיין אינו ניכר אלא בדמות ניצנים בודדים. מצבם המיוחד של הערבים כמיעוט בחברה היהודית ועקבותיהן של כמעט 30 שנות ממשל צבאי ופיקוח של שירותי הביטחון על החינוך הערבי - הם הגורמים לכך. הימנעות ממימוש חופש הביטוי ומחינוך לערכים במסגרת בית-הספר משאירה חלל ריק, וזה מתמלא בערכים וברעיונות שמספקים החיים מחוץ לכותלי בית-הספר. מערכת חינוך, שאינה מנצלת את האפשרות שבידה להשפיע השפעה חיובית על גיבוש ערכי הדמוקרטיה בקרב מתחנכיה, גורמת בסופו של דבר לתוצאה מנוגדת לזו שהתכוונה לה.

האם ייתכן שרצח רבין יהיה בבחינת מנוף לשינוי בתחום החינוך לדמוקרטיה?

אני מקווה שכן, אבל כדי שכך יקרה צריך שהסמאות היפות יהיו למעשים, ויתקיים בדק בית רציני בכל מה שקשור למהות הדמוקרטית של המדינה, ליחס של הרוב היהודי למיעוט הערבי ולהליכה לעבר חברה רב-תרבותית, שאינה מבוססת על שליטה של קבוצה אחת בזולתה מתוך שלילת ערכו השווה של הזולת. אני מקווה שרצח רבין ימחיש לנו, כיצד ההסכמה שבשתיקה עם הפגיעה במיעוט ועם קיפוחו עלולה להסתיים בפגיעה בקבוצת הרוב. שרפה בביתו של השכן חייבת להדאיג אותנו, אם לא בשל ההתחשבות בשכן אזי בגלל הסכנה האורבת לביתנו שלנו.

דמוקרטיה אמיתית לא תתקיים במדינת ישראל עד שזו לא תוגדר כמדינת כל אזרחיה. השנתון הסטטיסטי של ישראל אינו מגדיר אותי ועוד מיליון ישראלים אלא כ"לא-יהודים". הגדרת האחר על דרך השלילה מבטאה גישה מנוגדת לדמוקרטיה, המאמינה בשוויון ערך האדם. על המדינה לנסות לחזק לא את הזהות הדתית והלאומית אלא את הזהות האזרחית המשותפת של כולנו. את חיזוק הזהויות האחרות עליה להשאיר בידי המוסדות הדתיים והלאומיים הפרטיקולריים של כל קבוצה וקבוצה.

מוטי, תלמיד ט' בפנימיית "נעורים": מצד אחד צריך להעניש את כל מי שעושה משהו נגד הממשלה, ומצד שני צריך ללכת לבחירות, כדי שתהיה יותר לגיטימציה לממשלה. אסור להגביל את חופש הביטוי במדינה דמוקרטית, וגם לא בבית-הספר.

בזכות ההומניזם

ריאיון עם אריה ברנע

סקירת ההתרחשויות למחרת רצח ראש הממשלה, יצחק רבין, בבית-הספר על-שם דנמרק שבירושלים בראשותו של מר אריה ברנע היתה עלולה להביא את המתבונן לידי המסקנה המוטעית, כאילו להנהלת בית-הספר היה מידע מוקדם על תכנית ההתנקשות. כבר בשעה 07.00 בבוקר היה צוות המורים מוכן לסדרה של שיעורים ופעילויות מיוחדות בעקבות האירוע הטרגי, וכבר אז היו המחנכים מצוידים בחומר כתוב וערוך ובהנחיות פעולה, שנועדו לסייע להם להתמודד עם מצב ששום סמינר למורים לא הכין אותם אליו.

אריה ברנע נכנס לתפקידו כמנהל בית-הספר על-שם דנמרק בחודש יולי 1995, לאחר כ-15 שנים של פעילות חינוכית לא-פורמלית בתחום החינוך לדמוקרטיה והנחלת לקחי השואה, שלדידו היינו הך הם. שוחחנו איתו על חינוך לדמוקרטיה לעומת חינוך לערכים הומניסטיים, על הטיפול הראוי בהתבטאויות בזכות מעשי אלימות במסגרת בית-הספר ועל דרכים למניעת הקצנה בעמדות.

אז לו שינויים הביאה אחריה ההתנקשות בחיי יצחק רבין בתחום החינוך לדמוקרטיה?

לרצח היו, כמובן, השלכות רגשיות, ואולם באופן מהותי לא למדנו שום דבר חדש. טבע האדם לא נחשף בצורה אחרת, המשטר הדמוקרטי אינו טעון הגדרה חדשה, ואפילו אין צורך בחקיקה חדשה. השאלה היא, איך אפשר לעשות את הרצח למקור של כוח ולתעל את הרגשות העזים שהתעוררו להגנה על הדמוקרטיה. את זאת אנו מנסים לעשות בבית-ספרנו החל מערב הרצח ועד היום בסדרה של פעילויות שיזמו ההנהלה והתלמידים גם יחד (ראה עמ' 11).

המסר העיקרי שניסינו להעביר הוא, שמבחינת הטבע האנושי שום חברה אינה יכולה לנקוט שתי נורמות שונות באשר לכבוד האדם. לא רק שאין זה מוסרי, אלא שאי-אפשר להתרגל לשנאה, לאפליה ולאלימות כנגד ציבור אחד, בלי שהנורמות האלה ישתקפו בסופו של דבר גם בבית. מי שמעוניין לשמור על כבודו שלו כאדם, יש לו עניין לתמוך בהגנה על כבודם של כל בני החברה האנושית. זה נכון לגבי ההיסטוריה, זה נמצא נכון במחקרי פסיכולוגיה במאה הזאת, וזה רלוונטי למקרה שלנו. אין ספק שיש קשר בין הלגיטימציה שניתנה לתנועת "כך", שהביאה עד להצעת חוק של התנועה בדבר איסור קיום יחסי מין בין יהודים ללא יהודים (הצעה שבג"ץ מצא עצמו נאלץ לאשר את עצם העלאתה) ובין רצח ראש ממשלה בישראל בידי יהודי.

הקריאה "מוות לערבים", שהיא קריאה להטלת עונש שאינו קשור בביצוע של עברה חמורה אלא במוצא בלבד - מטבע הדברים איננה זוכה להסכמת הכול. ישנם מי שמצדדים בה וישנם מי שמתנגדים לה. ובעיני המצדדים נעשים המתנגדים ל"משתפי פעולה עם האויב", שהם אפילו גרועים מן ה"אויב" החיצוני המוצהר עצמו. באותו הרגע בו הותר דמם של ערבים מעצם היותם ערבים, הותר גם דמם של אותם יהודים המתנגדים להיתר הדם על-פי המוצא, ומכאן כבר סלולה הדרך לרצח ראש הממשלה.

המסר הזה הועבר בבית-הספר בכל הדרכים האפשריות, והוא הומחש המחשה ויזואלית באמצעות כרזות דמויות בומרנג, שניתלו על-גבי לוחות בית-הספר, ונאמר בהן: "השנאה והאלימות הן כמו בומרנג: מכוונות כלפי אחרים, אבל פוגעות גם בך". הדברים האלה לא היו בגדר חידוש עבור תלמידי "דנמרק", הם שמעו אותם ודנו בהם גם קודם לכן. לאחר הרצח ניצלנו את היות האוזניים כרויות וקשובות, אך לא כפעילות חד-פעמית אלא כחלק מתכנית ארוכת טווח לחינוך לדמוקרטיה.

איך, לדעתך, צריך לחנך לדמוקרטיה?

דמוקרטיה, בעיניי, איננה ערך, וממילא אין בנמצא "ערכים דמוקרטיים". דמוקרטיה היא שיטת משטר, שאפשר להגשים בה ערכים הומניסטיים. ערכים הם פרי של בחירה אנושית: אפשר לחנך אליהם, לנסות למשוך את הלב אליהם, אבל אימוצם או דחייתם הם תמיד תוצאה של בחירה אישית. דמוקרטיה, לעומת זאת, מעצם היותה משטר היא סוג מסוים של כפייה. הערך של חיי האדם בהומניזם הוא האמונה בזכותו של כל אדם לחיים, ואילו הדמוקרטיה מציעה כלי פוליטי ומשפטי שהוא זכות האדם הבסיסית לחיות. לא מדובר בזכות מוסרית - בזה עוסק המוסר - אלא בזכות משפטית, ומכאן שהיא תקפה לגבי הכול, וגם לגבי מי שאינו מאמין בה. מי שמאמין בערך חיי האדם אינו זקוק לחוק האוסר רצח. דווקא לגבי זה שמעוניין לרצוח, וצריך להרתיעו מלעשות זאת, החוק חשוב במיוחד.

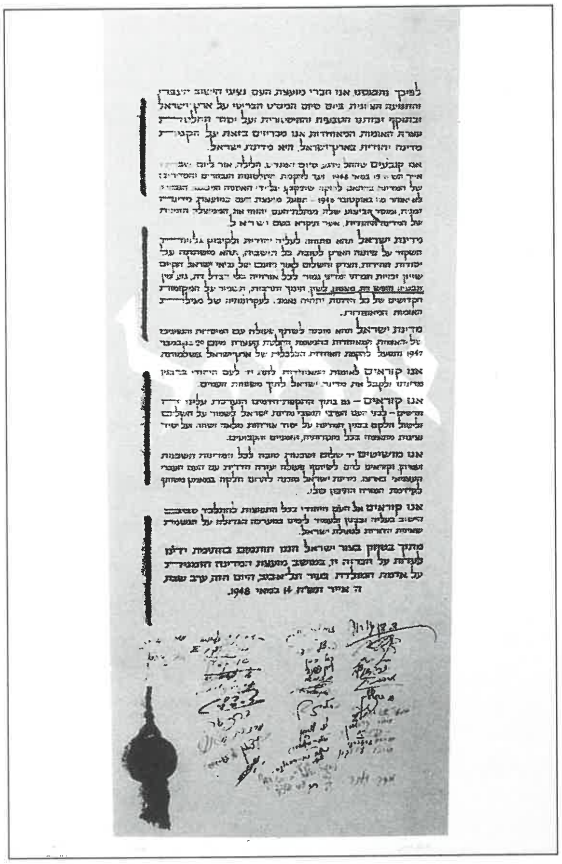
למה כל ההקדמה הזאת חשובה לענייננו? מכיוון שההנחה שחינוך לדמוקרטיה הוא חינוך לערכים הומניסטיים מביאה למחשבה המוטעית שאפשר להסתפק בחינוך לדמוקרטיה ולא לחנך לערכים. המחשבה הזאת מוטעית, שכן הדמוקרטיה יכולה להקנות זכויות משפטיות שונות, שמאחוריהן או בבסיסן עומדים ערכים הומנסטיים, ולכפות את מימושן, אבל לאמונה בערכים אלה עצמם שתבטל או תצמצם את הצורך בכפיית מימוש הזכויות - צריך לחנך. והוויתור על חינוך לערכים מוטעה לא רק מבחינת המוטיווציה לשמירת הזכויות, שעליהן הדמוקרטיה מדברת, אלא גם מבחינת ההבדל בין ערכים לזכויות באשר לתחום חלותם: הזכויות המשפטיות מתייחסות רק למי שנמצאים במסגרת המדינה האמורה, ואילו הערכים הם אוניוורסליים וחלים על כל בני האדם באשר הם, כולל אלה החיים במדינות לא דמוקרטיות.

הן מן ההיבט של כפייה מול בחירה ערכית והן מן ההיבט של ההיקף הפרסונלי של בעלי הזכויות הראויות - אני מעוניין לחנך להומניזם מתוך הצבעה על היות הדמוקרטיה כלי משפטי פוליטי מתאים למימוש הערכים ההומניסטיים. זכויות האדם חייבות להיעשות למרכז הכובד של לימודי האזרחות, וזאת על חשבון הכמות העצומה של חומר לימודי בענייני נהלים. על התמצאות בחוקים, בבחירות ובדרכי חלוקה של קולות המצביעים אני מעדיף היכרות עם זכויות האדם, אלה המעוגנות בחוק הישראלי ואלה שאינן מעוגנות בו. אני רוצה שהתלמיד ישאל את עצמו אם הוא תומך בזכויות הללו, אם הוא מאמין בהשקפת העולם שביסודן, ואם הוא רואה לעצמו חובה מוסרית לממש אותן.

באשר לזכות לחירות הביטוי - האם דין בית-הספר כדין הסביבה? האם יש לנהוג מנהג שווה בהתבטאויות קיצוניות בתוך בית-הספר ומחוצה לו?

עד גבול מסוים אנחנו מאמינים, שהטיפול בהתבטאויות קיצוניות אינו צריך להיות טיפול משמעתי. והגבול הוא גבול ההסתה לדבר עברה. במקרים של הסתה צריך לטפל טיפול משמעתי ואולי אף פלילי-משטרתי. במקרים הבודדים שבהם הביעו תלמידים בבית-הספר שביעות רצון מרצח יצחק רבין, אנו פסלנו נחרצות את הלגיטימיות של ההתבטאות, וקיבלנו גיבוי מוסרי כולל לפסילה הזאת מרוב מוחלט של התלמידים. גישתנו היא שכל עוד מדובר בהבעת דעה, ולו גם דעה קיצונית

מ', תלמיד ט' בגימנסיה העברית בירושלים: צריך להגביל את חופש הביטוי במידת-מה, אבל לאו דווקא כתוצאה מרצח רבין. אסור לתת מקום לביטויים מסוימים, לא בחברה ולא בבית-הספר. חופש הביטוי חשוב ביותר בחברה דמוקרטית, מאחר שעליו נשענת זכות הציבור לדעת. אלא שכאשר חופש הביטוי פוגע בכלל או בפרט או עובר את גבול ההסתה, צריך לשים לו גבולות מוגדרים ולהבטיח שהגבולות האלה לא ייעברו, גם אם הם דקים מאוד.

ישראל הדני

שמנוגדת למערכת הערכים שלנו, הטיפול חייב להיות חינוכי, שהרי לשם כך אנחנו פה. אילו האמינו כל התלמידים באותם ערכים שבהם אנחנו מאמינים, הרי לא היה צורך בעבודה חינוכית, וברור שהמציאות אינה כזו.

האם, לדעתך, יש הקצנה במערכת החינוך הדתית?

אני רחוק מהאשמות כוללניות, אבל המיוחד למערכת הדתית הוא מחויבותה לספק מדי יום ביומו תשובות, שמיוחדות לציבור הדתי ומייחדות אותו. למשל, שאלת החיבור בין דת ישראל ובין אידיאולוגיה רצחנית. אני איני נדרש לשאלה הזאת כל בוקר מחדש, ואילו בפני מחנכים במערכת החינוך הדתית היא עולה שוב ושוב. אם לדון בהקצנה במערכת החינוך בכלל, אזי ההקצנה הזאת מבטאה כמה מחדלים: המחדל האחד נוגע לתכני החינוך - החינוך לדמוקרטיה היום מרבה לעסוק בפרוצדורה, וכמעט שאינו עוסק בזכויות האדם, שאמורות להיות עיקר עיסוקו. המחדל השני יסודו באי-הבהרת הרעיון, שגם אם אינך דוגל בערכים ההומניסטיים כדאי לך לפעול על-פיהם, מאחר ששבירת הנורמות ההומניסטיות עתידה בסופו של דבר לפגוע גם בך.

והמחדל השלישי של החינוך בישראל הוא בדרך שבה הוא מחנך למה שהיום נוטים לכנות "אחדות ישראל", ואפשר לכנות גם "סולידריות". אינני מאמין באפשרות של אחדות דעות פוליטית, וגם אינני מעוניין באחדות כזאת, אבל אני מאמין שאפשר לבוא לידי הסכמה רחבה לגבי מטרות-העל: טובת העם היהודי, טובת מדינת ישראל וטובת כלל תושבי המדינה - או, בלשון מגילת העצמאות, מדינה יהודית ודמוקרטית. ואפשר להסכים גם על דרך קבלת ההחלטות. במסגרת ההסכמות האלה אפשר לחיות במדינה.

מהן המלצותיך למערכת החינוך הארצית בתחום החינוך לדמוקרטיה ולדו-קיום?

אני ממליץ על ששה עקרונות פעולה ואלה הם:

1. פיתוח תודעה יהודית וזהות יהודית בבתי-הספר החילוניים - פיתוח התודעה והזהות היהודית ייצור מכנה משותף ליהודים בישראל. וצריך גם לזכור שאת ההומניזם אין צורך ללמוד מזרים דווקא, הוא נובע גם ממקורותינו ומעשרת הדברות, ובעבר אנו הנחלנו אותו לאחרים.
2. קיום מפגשים בין קבוצות שונות באוכלוסייה.
3. הצבת זכויות האדם כמוקד לחינוך לדמוקרטיה.
4. לימוד ההומניזם כמערכת ערכים.
5. חינוך לטיפוח כבוד האדם, כל אדם באשר הוא אדם.
6. מתן לגיטימציה לפלורליזם של השקפות פוליטיות וחברתיות במסגרת ערכי היסוד של המדינה.

הצלחה בחינוך על-פי ששת העקרונות הללו תבוא לידי ביטוי בהנחלת הידיעה, שאף-על-פי שאיש אינו חף מן האפשרות לטעות, כולל ההנהגה הנבחרת של העם, הטעות החמורה מכול היא האמונה שאפשר לפתור מחלוקת פוליטית בדרך של רצח.

"חיק רבין" של בית-הספר החיכון על-שם דנמרק

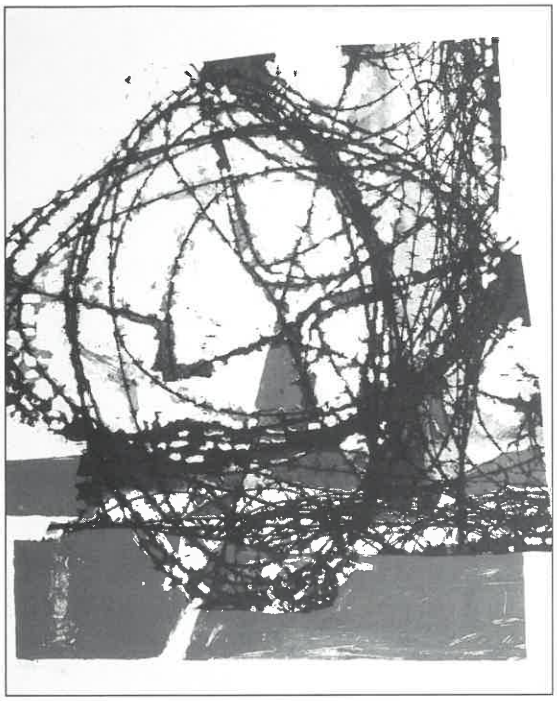
סדרת הפעולות החינוכיות, שנקטה הנהלת בית-הספר התיכון על-שם דנמרק, מייד עם היוודע דבר הירצחו של ראש הממשלה היא דוגמה להתארגנות טכנית ותכנית בשעת חירום, התארגנות שהצליחה לכוון את רגשות הזעזוע, שפקד את התלמידים ואת המורים, לאפיק של חינוך לדמוקרטיה. נפרט כאן את הפעולות, שננקטו בבית-הספר ביומיים הראשונים לאחר הרצח. על הפעולות הללו הוסיפו הצוות והתלמידים בימים שעקבו עוד ועוד נדבכים. ואלה הפעולות:

1. מייד עם היוודע דבר הרצח התקיימה התייעצות בטלפון בין המנהל, סגניו ורכזי השכבות.
2. בבוקר המחרת הקדימו מקצת חברי ההנהלה ואנשי התחזוקה לבוא לבית-הספר והכינו את פעילות ההנצחה והדיון, שנועדה להתחיל כבר בשיעור הראשון.
3. השיעור הראשון יוחד להבעת רגשות התלמידים, למסירת מידע מדויק בדבר ההתנקשות ולדיון במשמעותה, בעיקר מבחינת היותה סכנה לדמוקרטיה. השיעור התקיים בהתאם לראשי פרקים שהוכנו מראש.
4. בתום השיעור נאספו הצוות והתלמידים וקיימו עצרת באחת הרחבות שבחצר בית-הספר. במהלך הטקס, שאותו הינחה רכז שכבה י', הורד דגל המדינה לחצי התורן, הוקרא פרק תהילים ומנהל בית-הספר נשא דברים.
5. בשני הימים הראשונים שלאחר הרצח ננקטה גישה מקלה ואופשרו חריגות מסדר הלימודים: לתלמידים הותר להביע תחושות ודעות גם בזמן לימודי המקצועות השונים, וביום הראשון לא התקיימו מבחנים.
6. קבוצות של תלמידים בליווי מורים עברו ליד ארונו של יצחק רבין והניחו זר שנקנה בכספי התלמידים.
7. הוקמה פינת הנצחה לזכר ראש הממשלה המנוח, ועל לוחות המודעות נתלו מודעות אבל וקטעי עיתונים.
8. התלמידים הביעו את רגשותיהם לגבי הרצח בעל-פה וגם בכתב - בשירים ובחיבורים. רוב התלמידים הביעו זעזוע וצער.
9. ישיבת ההנהלה השבועית, שהתקיימה ביום ראשון, יוחדה ברובה לנושא הרצח. בדיון שהתנהל השתתפו גם נציגי מועצת התלמידים.
10. התקיימו שיעורים מיוחדים בחמישה נושאים:
    א. שיעורי תנ"ך בנושא "לא תרצח!"
    ב. שיעורי אזרחות בנושא הדמוקרטיה וגבולותיה
    ג. שיעורי תקשורת בנושא השתקפות הרצח בכלי התקשורת
    ד. שיעורי מחנך בנושא חייו של רבין ובנושא שמירת האחדות למרות המחלוקת
11. בית-הספר דן בדרכים נוספות להנחלת מורשת חייו של יצחק רבין ומשמעות מותו, כדוגמת הקמת חדר זיכרון.

רוצח רבין - של מי הילד הזה?

על הדיאלוג בין הימין לשמאל בעקבות רצח רבין ובכלל

א ב י ב ר מ ן

רות שלוס

ביסוד ההחלטה, שנתקבלה לפני כשנתיים, על הקמת העמותה "בסוד שיח" לקידום דו-שיח בין קבוצות בקונפליקט עמדה השאיפה למנוע את התדרדרות היחסים בין קבוצות, ובהן השמאל והימין בישראל, לאלימות מסוג זו שהביאה לרצח יצחק רבין. מהבחינה הזאת עבור העמותה הרצח הוא במידה מסוימת - כישלון. הפסיכולוג הקליני אבי ברמן, ממייסדי עמותת "בסוד שיח", שרוב חבריה הם אנשי חינוך ובריאות הנפש, מעלה רשמים ממפגש חברי העמותה, שהתקיים בסמוך לאחר הרצח, מספר על מטרות העמותה ועל ההנחות העומדות בבסיס פעילותה, ומתייחס לקונפליקט בין הימין לשמאל מן ההיבט של הנטייה האנושית לפצל את העולם החברתי ל"טובים" ו"רעים".

אנשים מן הימין ומן השמאל באו להיפגש אלה עם אלה לאחר רצח רבין. מקצתם כבר היו במפגשים קודמים, שקיימה עמותת "בסוד שיח", וחלק מן הנוכחים במפגש איננו זר להם, ומקצתם שמעו מחברים וממכרים, וזו להם הפעם הראשונה שהם משתתפים במפגשים מסוג זה. משתתפת מן הימין מספרת, כי כששמעה שרבין נפטר ביקשה בליבה, שיתברר שהרוצח הוא מחבל ערבי או מטורף כלשהו. אלמלי הרצח, היא אומרת, היתה מתארת את עמיר כפאר החינוך הדתי. הזעזוע בחדר משותף לכל הנוכחים: על כולם, אנשי שמאל כאנשי ימין, מהלכת תחושת שבר. אנשי השמאל משמיעים אמירות הרואות בימין את הקרקע, שבה צמח הרצח. על כך אומר עודד, איש ימין ומטפל משפחתי במקצועו: "אני עובד בגישה מערכתית, כשיש ילד רוצח מחפשים מה במשפחה גרם לכך. לא מאשימים את האב ופוטרים את האם, או להפך. במשפחה הזאת יש עכשיו ילד רוצח." ומשתתף אחר מוסיף: "הסירה הזאת עלולה לטבוע גם אם תיטה יותר מדי לשמאל, לא רק לימין."

ילד לא רצוי

של מי הילד הרוצח הזה? - אפשר לומר כי רבים בקרב השמאל מאמינים, שזהו ילדם של הימין, ושהימין הוא משפחה אחרת. רבים בימין, לעומת זאת, רואים את הילד הרוצח כבן העם כולו.

במלים אחרות, אחת השאלות המתעוררות לאחר האירועים המחרידים היא: על מה מעיד הרצח? נראה לי, כי שאלה זו עתידה ללוות את הדיאלוג בארץ עוד זמן ממושך. כרגע היא עדיין איננה מורגשת מאוד בשל השותפות בגינוי הרצח ובזעזוע ממנו, וגם מפני שכל צד משוכנע כי עמדותיו מובנות. בשמאל יש המשוכנעים, שהרצח מעיד רק על נטייתו של הימין לאלימות ועל אי קבלתו את הדמוקרטיה; בימין יש הסוברים, שהרצח מעיד על התפרצות של מצוקות שלא טופלו ועל כאבים ופחדים שלא זכו להקשבה; ובין פוליטיקאים מן הימין נשמעים גם קולות - ציניים - הטוענים שהרצח אינו מעיד על שום דבר ("רוצח בודד מטורף"). על אלה צריך להוסיף גם את ההשקפה הכללית יותר, לפיה הרצח מעיד על אלימותה הגוברת של החברה הישראלית כולה. ובאשר לשאלה "של מי הילד הזה?" - ייתכן שתשובות השמאל והימין נכונות שתיהן: הילד הרוצח אמנם שייך ל"משפחה המורחבת", אבל הוא שייך יותר ל"משפחה המצומצמת" של הימין.

מפגש בין קבוצות קונפליקט, כגון המפגש בין אנשי ימין לאנשי שמאל, עלול להיות טעון ביותר, במיוחד כשהמשתתפים חשים כי חייהם, ולפעמים עצם קיומם הפיזי, מושפעים מן העמדות של האנשים שמעברו השני של המתרס. במפגש כזה עלולים לעלות רגשות וביטויים קשים; הוא חושף כעס, חשדנות, פחדים, סטריאוטיפים ואי הבנות בין הצדדים; הוא מעורר לא פעם תחושות כאב ועלבון; והרוגז והכאב שמובעים בו מאיימים שוב ושוב להביא את הדיאלוג בין הצדדים, אם לידי התלקחות ואם לידי קיפאון. ומצד שני הניסיון מלמד שהמפגש יכול לעורר גם רגשות אחרים - של קרבה, של הבנה, ושל אכפתיות. בשל טעינותם הרגשית המפגשים בין קבוצות בקונפליקט זקוקים לעתים להנחיה מקצועית, שתסייע להכלה של הרגשות ותגביר את ההבנה של תהליכי הקיטוב הפועלים בין אנשים. עצם הקיום של דיאלוג במצב של קונפליקט מצריך לפעמים סיוע של מנחים. מנחי הקבוצות במסגרת עמותת "בסוד שיח" למדו, ולמעשה עדיין לומדים, כיצד לסייע מקצועית במפגשים כדי לממש את הפוטנציאל הגלום בהם.

"הטובים" ו"הרעים"

ישנן כמה וכמה דרכי התייחסות פסיכולוגית למחלוקת ולקונפליקט בין הימין לשמאל ולהיווצרותם של קונפליקטים בין קבוצות בחברה בכלל: אפשר לעסוק בסטריאוטיפים הנוצרים ובהשלכות שכל צד משליך על משנהו, אפשר לעסוק במגוון הרגשות האנושיים העולים בתוך הקונפליקט ואפשר גם להבין את הקשר שבין ביוגרפיות אישיות ובין היווצרותן של עמדות פוליטיות מקובעות. כאן בחרתי להתייחס לקונפליקט בין הימין לשמאל מן ההיבט של הנטייה האנושית לפצל את העולם החברתי ל"טובים" ו"רעים" ולהצמיד לפיצול הזה אידיאולוגיה רחבה.

ליאור, תלמיד ט' בבית-הספר התיכון באריאל: צריך ללמוד מהרצח, שאסור להרוג אדם בגלל דעותיו הפוליטיות. אסור שיהודי ירצח יהודי. מספיקה לנו המלחמה עם הערבים. ישראל עלולה להתפרק, אם לא תהיה מאוחדת. אסור להגביל את חופש הביטוי. חשוב שאיש לא ישאיר בפנים את מה שיש לו בלב.

אחד המקומות, שבהם מסתתר הלא-מודע בקונפליקט, הוא האידיאולוגיה. אמונותיהם של אנשים לגבי הבחירה באידיאולוגיה שאותה אימצו הן פעמים רבות אידיאליסטיות ומתנשאות. לא קל לקבל, שבבחירה באידיאולוגיה, כמו בכל התנהגות אנושית, ישנו מרכיב פרטי ולא-מודע, וגם לא קל להכיר בזה שמחשבות יפהפיות ורעיונות עמוקים הם חלק מסטרוקטורה מחשבתית אוניוורסלית.

כאשר מנהיג מן הימין אומר: "הערבים הם אותם ערבים, והים הוא אותו הים", סביר להניח, שהוא חושב במושגים דיכוטומיים של "ידיד לעומת אויב" (כמו שחור לעומת לבן) ו"אויב נשאר אויב", והחלוקה הדיכוטומית הזאת, ייתכן שהיא ביטוי למבנה קבוע של מחשבה חברתית-מדינית. אגב, חלוקה דיכוטומית ל"טובים לעומת רעים" נחשבת לאחת הסטרוקטורות הבסיסיות בפסיכולוגיה האנושית, והיא מוכרת לכולנו.

"אני", "אחי" ו"האויב המשותף שלנו"

נראה לי, שכדי לתאר בפרספקטיווה רחבה את המחלוקת בין הימין לשמאל נחוצה סטרוקטורה בת שלושה מרכיבים. נניח, למשל, שנקודת מבטו של כל אדם כוללת את שלושת המרכיבים האלה: "אני", "אחי", ו"האויב המשותף שלנו". בחלוקה הזאת "אני" ו"אחי" שייכים ל"טובים", ואילו האויב הוא, כמובן, "הרשע". המושג "אחי" נטען במשמעות חיובית: האח נחשב פעמים רבות לקרבן, ושגיאותיו ועוולותיו מוכחשים או נסלחים. מושג "האויב", לעומת זאת, נטען במשמעות שלילית: לאויב מיוחסות כוונות תוקפניות, הוא מעורר חשדנות עמוקה, והדיאלוג איתו נפסל או מושמץ. הסטרוקטורה המחשבתית הזאת עלולה להיות מקובעת מאוד, מוגנת - כאמור - באידיאולוגיה ולא בדוקה.

באורח פשטני במקצת - אם כי, לדעתי, נכון ביסודו - אפשר לומר, שלגבי חלקים נרחבים בימין את תפקיד האח ממלאים "אחינו בני ישראל", ואת תפקיד האויב - הערבים. עם ישראל הוא האח האובד ולפעמים התועה, הטועה והעייף מנטל משאו הכבד של המימוש הציוני, עד כדי מימוש פתרונות קלים ומשלים. חלקים אלה של הימין עלולים להיפגע עמוקות מיחסו של השמאל אליהם, אך הפגיעה לא תגרום להם להפסיק להושיט יד ולחפש דיאלוג. בשלב מאוד מוקדם במפגשים שארגנו בין הימין לשמאל התוודענו לעמדה בסיסית ביחסו של הימין הדתי לקונפליקט, לאמור: "שלמות העם קודמת לשלמות הארץ". למרות האירועים המחרידים שפקדו אותנו לאחרונה, והרצח בשיאם, נראה לנו כי עמדה זו נשארה בעינה, והיא משקפת את נכונותם של אנשי הימין, גם היום, לשלם מחיר אישי כבד כדי לשמור על הערך של שלמות העם.

אנשי ההתנחלויות מקרב הימין, הרואים בכלל ישראל את אחיהם, תופסים את התיישבותם לא רק כשליחות דתית אלא גם כשליחות חברתית-פוליטית, שאותה הם ממלאים למען אחיהם (בשמאל יש שמאשימים אותם במשיחיות אקסטטית). היו ממשלות שרצו אותם, מבחינתם - קראו להם לדגל, והם נענו לקריאה. כאבם האולטימטיווי של אלה הוא לנטוש את בתיהם ובו בזמן להינטש בידי עמם - להיות גם מגורשים וגם שנואים - כרעה תחת טובה.

לעומת היחס, האמור, של קבוצות נרחבות בימין כלפי האחים היהודים, הערבים נחשבים בעיני רבים מן הימין, כאויב לפי הגדרה. הימין הדתי הקיצוני רואה בערבים גלגול של עמלק, והמצב הקיים הוא בעיניו מצב מלחמה שיש להשלים עימו כדי לנצח בו. ההבחנה בין מחבלים לערבים - קלושה או שאינה קיימת כלל (דוגמה לחוסר ההבחנה הזה הוא ההצדקה של הימין הקיצוני את מעשה הטבח של ברוך גולדשטיין בערבים חפים מפשע). האמון בתהליך השלום זעום, והדימויים של השלום בנוסח הימין הם דימויים מיסטיים, שמיוחסים לאחרית הימים (גם התנאי שעל הערבים ראשית להשלים עם הכיבוש, כדי שנוכל לחיות איתם בשלום, הוא כזה שסיכוייו להתממש קלושים, בלשון המעטה, והוא מתייחס בעצם לעתיד לא מוגדר). התהליך האוניוורסלי של הדמוניזציה של האויב בא לידי ביטוי אצל הימין במידה זו או אחרת של דמוניזציה של הערבים, על החשדנות, העוינות, הביטול והתוקפנות הנלוות לתהליך כזה.

אני מניח שקוראים אנשי שמאל אינם ממש מופתעים מניתוח זה על שלושת מרכיביו. ייתכן שיופתעו יותר לדעת, שגם עמדתם הם מבוססת על חלוקה כזאת, ואולי אף היא מודעת רק בחלקה.

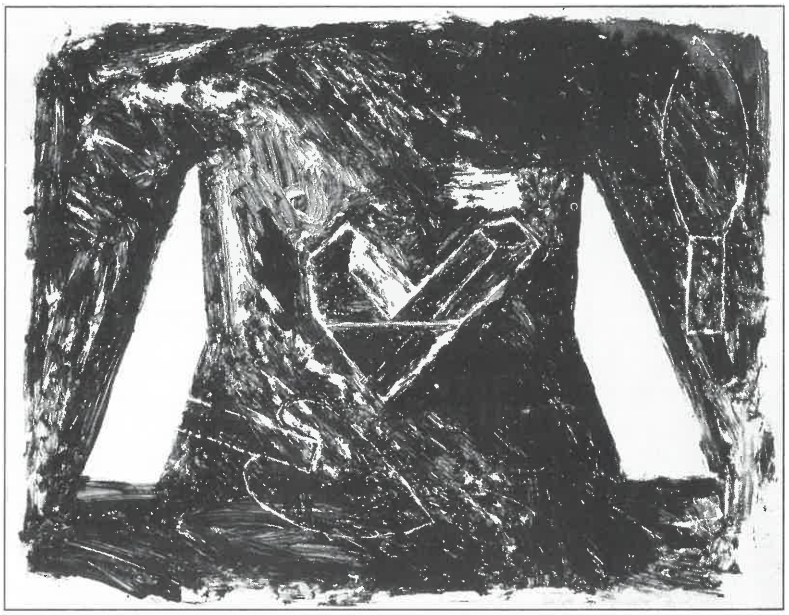
המודעות למחיר הכיבוש עבור שני הצדדים וההתקוממות כנגד מעשי עוול ודיכוי יצרה תחושות אחווה בין השמאל הישראלי לערבים הפלסטינים. במשולש הגורמים האחווה היא בין חלק מן השמאל לבין הפלסטינים ("אחינו הפלסטינים"), והימין הוא האויב ("אויבי השלום משני הצדדים"). התנהגות ערבית-פלסטינית עוינת (כמו קריאות לג'יהד או הימנעות מעצירת מחבלים רוצחים) מתקבלת באורך רוח מסוים, ואינה נחשבת סיבה מוצדקת להפסקת הדיאלוג עם הפלסטינים.

יאיר גרבוז

שמוליק, תלמיד ט' בפנימיית "נעורים" הרצח מלמד, שרבין היה שנוא ולא פעל לטובת חלק מהעם, ושאי אפשר לסמוך על השב"כ. מה שצריך לעשות זה לחנך ליותר סובלנות, כדי שיהודי לא ירצח יהודי. צריך לעשות זאת ברדיו, בטלוויזיה ובבית-הספר. יש להגביל אנשים ולאסור עליהם לומר דברים, שאחרים יכולים להבין מהם שצריך לרצוח או לפעול באלימות. גם בבית-הספר יש לאסור ביטויים, שעלולים להביא לאלימות נגד תלמידים ונגד מורים.

הימין, לעומת זאת, הולך ומקבל יחס של "אויב". אנשיו, וביי־חוד אנשי הימין הדתי בהתנחלויות, עוברים תהליך של דמוניזציה בקרב חלק ניכר מאנשי השמאל. ההבחנה בין פושעים ובין אזרחים שומרי חוק - קלושה או שאינה קיימת. במקביל מתקיים אי-אמון במוטיווציה הממלכתית של אנשי הימין: האזהרות שלהם מוצגות בעיקר כקושי לוותר על הנוחיות שבניצול עם אחר, או כאימוץ פנאטי של אידיאולוגיה של כת משיחית. בשיאה של הדמוניזציה הזו מופיע ניתוק הדיאלוג עם הימין האויב. מבחינות רבות אנשי הימין,

מיכה אולמן

למעשה, מוחרמים בידי רבים מן השמאל. למפגשים דו-צדדיים יזומים עם הפלסטינים על-פי-רוב אין הם מוזמנים כלל, ובמפגשים מזדמנים הם נתקלים לא אחת בביטויים גסי רוח ותוקפניים מצד אנשים, שהם בעיני עצמם יודעי ספר ושוחרי תרבות. לאחר רצח רבין תופעת ההתבטאות האלימה עוד הלכה והחריפה, ואנשים מן הימין הדתי טוענים כיום, שמי שרוצה לחוש חוויה אנטישמית של ממש, אינו צריך אלא להתהלך בפומבי בכיפה סרוגה או בשביס.

אין תחליף לדיאלוג

כטבען של חלוקות, גם החלוקה לשלושת המרכיבים - "אני", "אחי", ו"האויב המשותף שלנו" היא סכימתית ופשוטה במקצת. ועם זאת, יש בכוחה לספק לאלה המעוניינים (ולא רק ממליצים) כלי מסייע (אחד מיני רבים) בתהליך "חשבון הנפש", המדובר כל-כך לאחרונה. מעבר לזה, נראה שאין תחליף לדיאלוג של ממש עם הצד שמנגד.

בתקופה שבה קמה עמותת "בסוד שיח" הגיעה לשיאה התגייסותם של פסיכולוגים למען הדו-שיח הישראלי-ערבי. לאור הערכים של העמותה הזדהינו, כמובן, עם העשייה הזאת, וחברי העמותה השתתפו הן בפעילות לקידום הדיאלוג בין ישראלים לערבים והן בפעילות לקידום הדיאלוג בין ימין לשמאל. אלא שעד מהרה התברר לנו שהמסר שלנו לגבי חשיבותו של הדיאלוג בין הימין לשמאל, כקבוצות בקונפליקט, אינו אטרקטיווי, וכמעט שאינו זוכה להיענות. נמצאו גם מי שנשבעו בפנינו, שלא ידברו עם הימין, משום שאנשיו "מעוררים סלידה". קודם לאחד המפגשים המונחים, שעמדנו לקיים בין אנשים מן הימין לאנשים מן השמאל, התקיים כנס רב-משתתפים של כל הארגונים העוסקים בחינוך לדמוקרטיה. נציגים שלנו הגיעו לכנס כדי לעשות נפשות ולעודד את המשתתפים לבוא למפגש האמור. איש לא בא. אף לא ארגון אחד לא שלח נציג. הבנו שאנחנו הן מחוץ לאופנה והן מחוץ למודעות. מלבד האימרה הסבתאית המרגיעה ש"כל ההתחלות קשות", היה ברור לנו שלפנינו הכחשה חברתית רחבת היקף.

עוד קודם לרצח רבין החל להסתמן שינוי במצב הזה, אם גם שינוי איטי. בעקבות הסכמי אוסלו החלו אנשי שמאל רבים להגיב לחרדות של יריביהם הפוליטיים. הפחדים של אנשי ההתנחלויות, שהם עומדים להיות מגורשים מבתיהם, או, חלילה, להירצח בירי ממכונית עוקפת בדרכם הביתה, הגיע ללבם של אנשים מן השמאל: "אלה בני אדם שם ממול, ולא רק שלטים וסטיקרים".

מישהו מנגד להיאחז בו

את עמותת "בסוד שיח" הקימו לפני כמה שנים קבוצת פסיכולוגים מן הימין ומן השמאל. הקמת העמותה היתה עבורנו שילוב של מעורבות חברתית בנושאים, שהם בעינינו הרי גורל, עם עניין מקצועי בהנחיה של משתתפים הבאים מקטבים שונים ובסיוע לתהליכי הגישור וההפריה ההדדית, היכולים להתרחש במפגשים כאלה. בעת הקמת העמותה ניסחנו שתי הנחות יסוד: האחת - בבסיס מגוון העובדות וההתנהגויות הפוליטיות והחברתיות של בני אדם עומדים תהליכים לא-מודעים, שעצם היותם מחוץ למודעות מביא להחרפת קונפליקטים ומקשה על דיאלוג. והשנייה - דו-קיום של קבוצות שונות ושל דעות שונות הוא אפשרי ואף רצוי, בהיותו מעודד התפתחות והפריה הדדית.

כיום מורכבת עמותת "בסוד שיח" מגוף של מנחי קבוצות, ובהם פסיכולוגים, אנשי מדעי ההתנהגות ואנשי חינוך, שעברו הכשרה בהנחיית קבוצות בקונפליקט, ומגוף האחראי על יוזמות חברתיות. רוב הפעילות של העמותה נוגעת לקונפליקט בין הימין לשמאל בחברה הישראלית. בכנסים ובסדנאות שקיימנו השתתפו עד כה כמה מאות אנשים. בתקופה האחרונה גבר מאוד קצב הפעילות של העמותה.

בניגוד לדעות רווחות, המפגש המונחה בין אנשים בקונפליקט אינו בא לשנות עמדות או לגשר על פערים. אפשרות כזו היא לעתים תוצאה נלווית רצויה של הפעילות המתקיימת, אבל המפגש נועד בראש ובראשונה ליצור דרכים ואמצעים לחיות יחד במציאות של קונפליקט - לחיות ולא למות, לחיות בתוך כדי דיאלוג, שהוא חלק מהשקפת עולם. בתוך השקפת עולם כזו ייווצרו - כך אנו סבורים - התנאים למיצוי ההסכמות ולקבלתן של הכרעות תקינות במצבי אי-הסכמה.

אסיים בדבריה של רותי, פסיכולוגית מן השמאל וחברת נשים בשחור, מתוך המפגש האחרון שקיימנו: "ישנם רגעים בתוך הקיטוב הזה, שבהם אני מרגישה, כאילו הייתי נתונה בתוך כוחות צנטריפוגליים, שמאיימים לזרוק אותי לקצוות. אני זקוקה אז למישהו מן הצד השני להיאחז בו, כדי שלא נעוף לחלל."

ברלינסקי טובה

מ', תלמיד י"א בבית-הספר התיכון בגילגוליה: הרצח גילה לנו משהו מפחיד ומסוכן מאוד בחברה היהודית בישראל ומשהו שחסר בדמוקרטיה הישראלית. ההסתה וההפחדה היו כל הזמן נגדנו, הערבים אזרחי ישראל, ושכחו את הסכנה שיכולה לבוא דווקא מהחברה היהודית. מה שצריכים לעשות זה ללמד, להסביר ולחנך לדמוקרטיה בכל האמצעים. גם בבית-הספר, אבל גם בטלוויזיה וברדיו. בבתי-הספר הערביים אין מה להגביל את חופש הביטוי, מאחר שהוא ממילא מוגבל. הגבלה על חופש הביטוי צריכה לאסור כל הסתה אישית גם נגד מנהיגים פוליטיים וגם נגד מורים.

חינוך לדמוקרטיה בצל איום לרצח

מאת מארי-לואיז סטרום (Marie-Louise Strom)

אחראית על מחקר ופיתוח של תכניות לימוד במרכז ההדרכה לדמוקרטיה IDASA בדרום אפריקה

במהלך שנות ה-70 וה-80 וגם בתחילת שנות ה-90 נעשו ההתנקשויות הפוליטיות התכופות בדרום אפריקה מוקד לגיוס אנשים במאבק נגד האפרטהייד, שבשלב ההוא נעשה עניין יותר ויותר אלים. פעילות של חינוך לדמוקרטיה, כזו המתקיימת בימים אלה, כמעט שלא היתה אז. המקרה החמור ביותר מבין מעשי הרצח בתקופה היה ההתנקשות באחד ממנהיגיה הבולטים של תנועת השחורים, כריס האני, שהתרחשה בסמוך לבחירות הדמוקרטיות הראשונות שנערכו בדרום אפריקה, ובמטרה לשבשן.

יד המקרה הביאה לישראל את מארי-לואיז סטרום, נציגת ארגון IDASA (הארגון למען אלטרנטיווה דמוקרטית בדרום אפריקה), לכנס בינלאומי בנושא פתרון סכסוכים, שארגנה מדרשת אדם, דווקא ביום הטרגי של רצח ראש הממשלה יצחק רבין. כמה שבועות לאחר ההתנקשות, ביקשנו מסטרום לספר על התמודדותם של מחנכים בני ארצה עם הרציחות הפוליטיות שקדמו, כחבלי לידה, לבחירות 1994.

דרום אפריקה התנקשויות פוליטיות היו עניין שכיח להחריד בתקופת ההתנגדות לאפרטהייד. פעילים ומנהיגי קהילות עשו את עבודתם בצל הידיעה הנוראה, שהם בבחינת מטרות עבור משטר הדיכוי. היה זה רק זמן-מה לאחר פברואר 1990 ולאחר ביטול האיסור בחוק על פעילותו של ה-ANC (הקונגרס הלאומי האפריקני) ושל תנועות פוליטיות אחרות, שקהילות החלו להתארגן ולהתבטא בפומבי ללא חשש.

וגם אז הסכנה עדיין לא נעשתה נחלת העבר. ביום שבת 10 באפריל 1993, בשעת בוקר לא מוקדמת, מנהיג חשוב של ANC - שני בפופולריות שלו אולי רק למנדלה עצמו - נורה מטווח קצר בשביל המכוניות מחוץ לביתו שבפרוור העיר. דרום אפריקה הוכתה בהלם משתק. מעטים ישכחו את הרגשות שעלו וצפו ביום ההוא ובתקופת האבל שבאה בעקבותיו.

כריס האני (Chris Hani), איש צבא ומנהיג אמיץ לב, היה אהוב ונערץ על מי שסרו לפקודותיו במשך שנים רבות בצבא השחרור של ה-ANC. בתום המאבק המזוין עתיד היה קולו רב העצמה להישמע בעיקר בקרב בני נוער, פועלים וכפריים עניים. למרות שלא היה ידוע להרבה מתושביה הלבנים של דרום אפריקה, וגם לא אהוד עליהם במיוחד, לא היה אפשר להתעלם משיעור קומתו הניכר כמנהיג ומתרומתו האישית לתהליך המעבר לדמוקרטיה.

ההתנקשות בחייו של האני התרחשה כמה שבועות בלבד לאחר חידוש השיחות הרב-מפלגתיות, לאחר שאלה הובאו לידי קיפאון כמה וכמה פעמים במהלך השנים הקודמות. רוב הדרום אפריקנים היו המומים לנוכח הרעיון, שהמעשה האיום הזה תוכנן במתכוון כדי להפריע את ההתקדמות בשיחות פעם נוספת. בדרך כלשהי - למרות שייתכן שהתגובות הרגשיות שעורר מותו של כריס האני היו שונות - שחורים ולבנים בדרום אפריקה היו מאוחדים בנחישות חדשה למצוא פתרון לבעיות העבר בדרך של משא-ומתן.

מה היתה תגובתם של הארגונים לחינוך לדמוקרטיה בעת ההיא? תקופת האבל עצמה היתה עבור רבים התנסות חינוכית. היו מספר פניות אל לבנים להשתתף בטקסי זיכרון ולהפגין ברבים את התנגדותם למה שהתרחש. רובם לא התגברו על הקושי, אבל כמה עשו את הצעד ובאו, והודות לזאת שחורים ולבנים כאחד גילו בדרך פשוטה מאוד, שהם מסוגלים להביע רגשות משותפים בצוותא עם אנשים, שבמשך זמן ממושך היו מנוכרים להם.

מחנכים לדמוקרטיה לא יכלו אז - וגם היום אין הדבר פשוט - להגיע אל הקבוצות הקיצוניות שתמכו ברצח ואיימו בעוד התנקשויות. לאמיתו של דבר, מסעי החינוך הנוספים בנושאים של דמוקרטיה וסובלנות, שנערכו לאחר מותו של האני וכהכנה לבחירות 1994 - הסתכמו מן הסתם על-פי-רוב בשכנוע המשוכנעים. ועם זאת - לנוכח קיומה של אופוזיציה - חשוב לאזרחים מן השורה לחזור ולהרהר בערכי היסוד של הדמוקרטיה ולאשר מחדש את מחויבותם להם. אירועים טרגיים מסייעים לבני אדם בעלי רקע שונה להתמקד במטרות משותפות, ובעשותם זאת הם יוצרים ומחזקים תנועה רבת-היקף של תמיכה בדמוקרטיה ובחירות.

אורי ליפשיץ

המעבר לדמוקרטיה בדרום אפריקה עדיין רחוק מלהיות מושלם. היבט חשוב של המלאכה שלנו, כפי שאנו רואים אותה היום, הוא לעזור לאזרחים להבין את תהליך המעבר הזה ולחזור ולחשוב על הקשיים ועל הפירות שנושא עמו השינוי. באחד מן התרגילים שאנו מקיימים אנו מזמינים אנשים להיזכר בציוני דרך - בולטים ושאינם בולטים - מתקופת המשא-ומתן, מ-1990 ועד 1994. זיכרון מותו של האני עדיין חזק מאוד. כשאנו מחזירים את מחשבותינו אל התקופה ההיא, אנו שבים ומבינים שהדמוקרטיה הושגה במחיר כבד, וצריך לכן לטפח אותה ולא לנהוג בה בקלות דעת. למעשה, האיום על חייהם של מנהיגים אמיצים נוכח תמיד, והגברת המודעות של האזרחים לחיים הציבוריים והידוק מעורבותם בהם, יהיו אשר יהיו השקפותיהם הפוליטיות, היא במידה רבה הדרך לחזק את הדמוקרטיה ולהביא להכרה, שאלימות היא אמצעי המחבל בהשגת המטרה שלשמה נועד.

לריסה גרובמן, תלמידת כיתה י"א בתכנית לעולים "נעלה" בקיבוץ יקום:
רצח רבין הוא כתם על מדינת ישראל. מדינה, שבה אדם אחד הורג אדם אחר בגלל דעותיו הפוליטיות, לא יכולה להיות מדינה דמוקרטית. חבל שבבית-הספר עשו כל-כך הרבה פעילויות הסברה לאחר הרצח, בעוד שקודם לכן בכלל לא טיפלו בהסתה ובתעמולה האלימה נגד רבין. יש רק להצטער שלא עצרו את ההסתה הזאת בזמן. מה שצריך זה לא קריטריונים לחופש הביטוי, אלא חינוך לדמוקרטיה.

כל אדם

עורך ומפיק:
שלמה סלוצקי
עריכה לשונית:
מתי מטלון
גרפיקה:
סטודיו עמיר רום

צוות מדרשת אדם:
מנהלת חינוכית:
אוקי מרושק־קלארמן
מנהלת ארגונית:
לאה טוביאס

רכזי אזורים ופרויקטים:
משה גרוסמן - דרום
אחמד בדיר - מרכז
דפנה גולדנברג - מרכז
תמר גריידינגר - ירושלים
האיל ראנם - צפון
עליזה כשר - צפון, עולים
ניבי שנער - גילים צעירים
נסרין מורקוס - גילים צעירים
גיא בן שחר - הדרכה
סאבר ראבי - הדרכה
רות אוסטרין - פעילות בינלאומית
יולנדה גרינהוט - ארגון, פרסומים

מדרשת אדם
יער ירושלים, ת"ד 3353
ירושלים 91033
טל': 02-752933
פקס: 02-752932

תודתנו נתונה לחברת "סונול" ולקרן ברטלסמן שבאדיבותם סייעו בהוצאת העיתון.

השער: הדפס של פנחס כהן גן

כישלון מערכת החינוך?

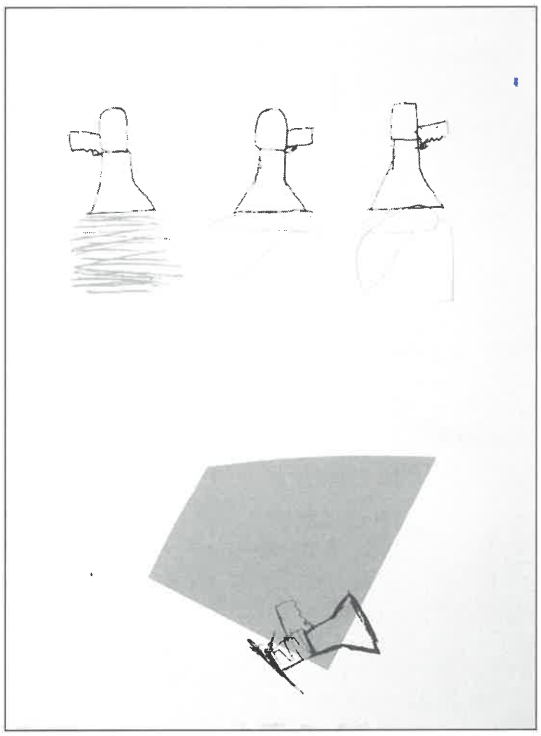
ריאיון עם דורון שוחט

דורון שוחט, שבסוף דצמבר שעבר סיים את תפקידו כמנהל היחידה לדמוקרטיה ולדו־קיום במשרד החינוך ועבר לנהל את מרכז ההסברה שליד משרד החינוך ומשרד ראש הממשלה, היה מעדיף לעזוב את היחידה, בעיתוי שונה. רצח ראש הממשלה, יצחק רבין, העלה בחודשיים האחרונים לכהונתו של שוחט במשנה חריפות וביתר תוקף את אותן שאלות, שבהן עסק מאז אמצע שנות ה־80, לאחר שיצחק נבון, שר החינוך של אז, מינה אותו למנהל היחידה במסגרת המאבק נגד הכהניזם והגזענות.

ריאיון הפרידה שלו דורון שוחט בוחר, כדרכו, להביט בתקווה אל העתיד. את הנעשה, למרבה הצער, כבר אין להשיב, אך אם הרצח הוא שייתן את הדחיפה להכרה בצורך בחינוך לדמוקרטיה לא כפרויקט מצומצם וקצר מועד אלא כדרך מתמשכת, שנועדה לכל הגילים, לכל המגזרים ולכל המערכת - אם כך יהיה, תהא זו נחמתו.

האם הרצח הוא ביטוי לכשל של החינוך לדמוקרטיה בישראל, שעליו מופקדת היחידה שבראשה עמדת?

הרצח אינו הוכחה לכשל של מערכת החינוך לדמוקרטיה, שהרי הרוצח עצמו היה תלמיד משפטים, ובוודאי לא חסר לו מידע בסוגייה - דמוקרטיה מהי, ולמרות זאת דעותיו הפוליטיות הביאו אותו למעשה הנתעב. אם היה כשל כלשהו, אולי צריך לחפש אותו בדרך ההתייחסות לאותן הפגנות ולאותם ביטויים קיצוניים, שקדמו לרצח, שכן ברור שלא ניתנה עליהם הדעת די הצורך, והם לא טופלו בכובד הראש הראוי.

יוסי אשר

האם, לדעתך, תופעות הדה־לגיטימציה של הממשלה החוקית והכפירה בסמכותה, שרווחו בציבור מסוים, תופעות שהיום נראה שהם הרקע למעשה הרצח - מעידות שהחינוך לדמוקרטיה לא חלחל בציבור הזה עד היסוד?

קל להגיד, אבל לא הייתי מסתכן בהכללה. נכון שבמגזר הדתי ובמגזרים מסוימים אחרים לא היתה פעילות ענפה של חינוך לדמוקרטיה, ומנהיגיהם לא בחרו להציב את החינוך לדמוקרטיה בשלב גבוה בסולם העדיפויות שלהם.

האם עשיית החינוך לדמוקרטיה מנושא רשות לנושא חובה היתה משנה את המצב?

הסיבה שבמגזר הדתי אין שמים דגש על החינוך לדמוקרטיה היא, שחינוך לדמוקרטיה ראוי לשמו מצריך העלאה אמיצה של שאלות לדיון פתוח ונוקב, וחינוך כזה אינו נהוג בבית־הספר הדתי. החינוך הדתי בוחר להכין מראש את התשובות בנושאים מסוימים. אנשיו פוחדים ואינם מעוניינים להתמודד עם השאלות הקשות שהחינוך לדמוקרטיה עלול להעלות בפניהם. ואולם מתן תשובות, בעיקר לשאלות פוליטיות, הוא החטא החינוכי הגדול ביותר שמחנך לדמוקרטיה יכול לחטוא.

האם מן הראוי, לדעתך, להגביל את חופש הביטוי במדינה ובמערכת החינוך? ואם כן, האם צריכה ההגבלה מחוץ לבית־הספר ובין כתליו להיעשות על־פי אותן אמות־מידה?

זוהי שאלה מצוינת לדיון בכיתה. ולעצם העניין, צריך להיות ברור, שאותן אמות־מידה שתקפות לגבי המדינה תקפות גם לגבי בית־הספר. בית־הספר הוא מיקרו־קוסמוס של החברה, וככל שנרבה לעסוק בו במציאות ולא ב"כאילו", כן ייטב גם לחינוך לדמוקרטיה.

אלו המלצות אתה ממליץ למנהל החדש של היחידה לדמוקרטיה ולדו־קיום ולמערכת החינוך?

ההמלצה העיקרית היא להזדרז ולהבין, שחינוך לדמוקרטיה איננו פרויקט קצר מועד אלא דרך מתמשכת, פעילות שצריך לחזור עליה ולהתמיד בה בכל הגילים ובכל המערכת. היום החינוך לדמוקרטיה נחשב דבר ספורדי, מנותק ומצומצם לשעות מסוימות בלבד. למצב הזה גרמו אמנם גם בעיות תקציביות, אך הוא במידה רבה תוצר של מערכת חינוך שרגילה לעבוד על פרויקטים קצרי טווח. החינוך לדמוקרטיה חייב להיות חלק מתכנית הלימודים. השפעתו צריכה להיות ניכרת באורח החיים ובאווירה בבית־הספר. אם כך יהיה, פעולות מיוחדות, כמו אלה שבהן היחידה משתפת פעולה בהצלחה עם מדרשת "אדם", שוב לא יישארו מבודדות וחסרות הקשר.

♦♦♦

"כל אדם" ומדרשת "אדם" מברכים את דורון שוחט לרגל כניסתו לתפקידו החדש.